

UNIVERSIDADE FEDERAL DO AMAZONAS
Programa de Pós-Graduação em Antropologia Social

GAAPI

Umukohorimahsa a'ti pa'tire nirokahãse da'ri dihsepe ni'tito niratirã na sîri'sehe

MANAUS-AM, 2018

UNIVERSIDADE FEDERAL DO AMAZONAS
Programa de Pós-Graduação em Antropologia Social

JAIME MOURA FERNANDES - DIAKARA

GAAPI

Umukohorimahsa a'ti pa'tire nirokahãse da'ri dihsepe ni'tito niratirã na sãri'sehe

Ahterema wiaguwema ahti Programa de Pós-Graduação em Antropologia Social da Universidade Federal do Amazonas (PPGAS/UFAM) Ahtere buewu ahtiro niĩgũ niĩyuama ahte pohteirkãrã buêse merã.

Kumu Diakuru - Americo Castro Fernandes

Orientador: Prof. Dr. Gilton Mendes dos Santos.

Coorientador: Justino Sarmiento Rezende –Dũhpo

MANAUS-AM, 2018

JAIME MOURA FERNANDES - DIAKARA

GAAPI

Umukohorimahsa a'ti pa'tire nirokahãse da'ri dihsepe ni'tito niratirã na sãri'sehe

Aprovado em: _____ de _____ de 2018

BANCA EXAMINADORA

Prof. Dr. Gilton Mendes dos Santos
Presidente da banca, PPGAS/UFAM

Profa. Dra Deise Lucy Oliveira Montardo
Universidade Federal do Amazonas – UFAM

Prof. Dr. Egar Bolivar
Universidad Nacional de Colombia – UNAL/Letícia (Sede Amazonia)

Ynn pahkusumũã, Maria Moura, Yusio (*in memorian*) e Americo Castro Fernandes, Diakuru.

YUU HEÕPEORÃ

Ahtete nīsato ahti pahtikãse yure weya nīkãrã:

Arã CAPES karã, yure duhtiripũrĩ mera yuu buêsere pũrõ wehtamũwã. Tehgu pũrõ heõpeo yuu merãkãrã, yũre buêkãrã ahti pohterikãrã nīsetisere buêse pãkawi ahti PPGAS/UFAM, ahte kumarĩre añũrõ ùkũse duhkayoseti eatiseti wekũwũ. Ahtota heõpeota yuu kawerãre, kioropema yuu pahku, Diakuru kũ yũre diasarikura kũ wehtamũkere, ahkootisa yuu pahko Yusio (yuu tuoĩsepũre yuu putota koo nīsetike), Yuu mamis sumũã arã Durvalino, Clarinda, Elza, Nazareno, Genival, Rogério arãta yuu pahkãrã Rosivan, Rosane, Rosijane, Rosiely, Edvan, Carla, diasarikura naã yuu merãta nī wãñake. Pũrõ heõpeo yuu nũmore Sônia da Silva Vilacio yuu mahkõ Maria Sandyelly Yusro Wahõ Dihpotiro, yuu nũmoporã Suelen Samela, e Rucian yuu mahkũmo Tânia yuu parãmerã Iasmin e Igor, yũre kioro wahrosa muũ buêse wakũse nīkãrã. Arĩ Gilton Mendes yũre buêsere peokã pũrõ wehtamũkere, kũ masĩse merã kũ yuu pahku Américo Diakuru, yũre wirã masĩse weopeokere. Arã pũarã nīma ahtirota nīwũ ahtirpe weya nīkãrã tehgu pũrõ ñãã heõpeo. Heõpeota arĩkerãre Edgar Bolivar, da Universidadade Nacional da Colombia Leticia-UNAL, ahtiro nīwũ ahtea pohetirkãrã masĩse buêse nīkuta, ahtirota wegusamũ muũ buê dahrasere. Pũrõ heõpeo yuu semure, Pe. Justino Sarmiento Rezende, kũ yũre weweya nīse marĩrõ yũre wehtamũku, ahtirope werã nīta pehkasã ye merã woa wehtamũkere. Nīmata aperã yuu merã kãrãta yũre pũrõ wehtamũkarata: João Paulo, Dagoberto, Israel Fontes Dutra, Arãre pũrõ heõpeota naã yuu buê deseja merã woakere, pehkasa ye merãpere woakarãta. Ahpi heõta arĩ Domingos Barreto, yuu buêse kumarĩre yure wehtamũkere. Heõpeota yuu merã kãrã Museu da Amazonia (MUSA), arĩ Ennio Candotti, yũre ahtia yuu merã daragu ahtia nīkure Musa. Kũ buêse massĩguta, ahte nī pohetirkãrã masĩse nīku. Ahto ekati yapadari nũkõgu arã yuũ merã kãrã Núcleo de Estudos da Amazônia Indígena (NEAI/PPGAS) kãrã pũrõpema arã Gilton Mendes e Carlos Dias Junior, yũre pũrõ ekatise ohkãrã, usa nerẽnu ùkũsenũmũrĩre ahtiro wediokũña nīkara wiĩrã porã masĩsere nīkãra.

ŪKŪSE BAHPAKIOKEORO

Ahtore yuu buékere ahtirota toawuma ahte usā wirā porā masīse ahko ñĩrĩma buikarā, yusāta niĩpa *Umukori Mahsā* niĩ ūkūsetirā. Ahte miĩtino wuma gaapi turi kāsere , ahti pahti ahpe pahtipu dehro naā tuoñasetisere. Woanowuma, ñogusa yuu wiĩmũ niĩguru yuu tuoke, borediatikā, wehsemaripu sigu yuu tuoke, waĩ wēsiagu yuu tuoke ahte gaapi naā ahtiro siĩrsetipna niĩkā yuu tuoke. Behro gaapi buāke kihti arā gaapi maha *Abe* e *Buhpo*, naa waĩ woādari ohpukodari, ohtese dahri, ohtetise dahri; dehro kumuā gaapi ahposetise, dehro kumu gaapi ñanūrũgu kũũ doā, niĩmasā, puhtisā wehsetise, arā o kumu, o baya e o yai, nāo tuoñsetise. Miĩ waākōta mamapiare gaapi mera nā amoyedarese, nāo pohse *numũrĩre* (pohse) ahtorea dehro naā ahti pahtipere dehro nā ahpe pahtipu dohkeweti nũkāhease. Yaparuma yuu dehro ñasetise ahtokāretopure pehkāsā ye mahkārĩpurema burunũkā hearā dehro naā siĩrĩsetise. Tehgu ahte gaapi kāsere buēgu bukurā kihti werero weroho woawuma ahti pahtipu mahsā buānũka ahtiro niĩ kihtiwere muāpa gaapi mahsa niĩrō ahtere woawu.

Palavras-chaves: Wiĩrā; Misĩpe; ayawaska; Ahko Ñĩrĩma Buikárā; Nĩrōkase Masīse

ABSTRACT

In this research present a result of an investigation about the Desana indigenous knowledge from Upper Rio Negro, self denominated *Umukori Mahsā*. The focus is about the *gaapi* and its connections in the social and cosmological life, and it will be treated in its different meanings and features. I will show the teachings received in my life in the village, during the dawn, the way to the garden, the fishing and also something that I heard in ritual parties. So, I analyzed the histories of the origin of *gaapi* and of the mythical characters, specially *Abe* and *Buhpo*, the different types of these plant, cultivated and uncultivated, its ways of preparing, its ritual use and the role of specialists - kumu, baya and yai - in all the process. I present, also, the use of *gaapi* during the young initiation, of the music/dance practiced in the Dabucuri and the way of access of others worlds of knowledge through *gaapi*. At the end, I present my vision about the use of this special drink in urban context on Manaus. To approach these issues, I use the drawing as methodological tool that follows and complements the text.

Key-words: Desana; gaapi; ayawaska; Upper Rio Negro; knowledges

GAAPI MAHSA HORI

- Figura 1 – *Umūsĩ Pahtoro* de *Abe* e *Buḥpo*- antes da origem do mundo
- Figura 2 – *Abe* e *Buḥpo* (Sol e Trovão) seres ancestrais do *gaapi pahti*, o mundo do gaapi
- Figura 3 – *Gaapi Mahsu* (Gente de gaapi)
- Figura 4 – *Umūkori Mahsu kũũ kahtida* (Fontes de vida Gente do dia).
- Figura 5 - *Pamūrĩ Mahsa* (Gente da Emergência) em cena ritual no *Diawi*.
- Figura 6 – *Umurĩ gaapida* (*Gaapi* do dia), que representa *Abe* (sol)
- Figura 7 – *Yukũduka Gaapida* (*Gaapi* de floresta), que representa *Buḥpo* (trovão)
- Figura 8 – *Waĩ gaapida* (*Gaapi* de peixe)
- Figura 9 – *Gaapi Pegu* (kumu do gaapi)
- Figura 10 – *Gaapi dohkegu e nimasãgu* (kumu ritual do *gaapi*)
- Figura 11 – *Gaapitu* (pote de *gaapi*)
- Figura 12 – *Gaapi wahro* (Cuia do *gaapi*)
- Figura 13 – *Gaapi wahro* (Cuia do *gaapi mahsu*)
- Figura 14 – *Gaapi doã nimasã puhtisãgũ* (kumu pajelador do efeito do *gaapi*)
- Figura 15 – *Gaapi tiãgu* (kumu oferecendo o *gaapi* ao *baya* na casa cerimonial)
- Figura 16 – *Kumuãku kuũ ñaãse hori* (Imagens vistas pelo kumu em formação)
- Figura 17 – *Miriã Gaapi Hori* (Imagens vistas pelo *baya* em formação)
- Figura 18 – *Gaapi hori ũkũãkure bauãse* (Imagens vistas pelo orador (*Ukũgu*) em formação)
- Figura 19 – *Gaapi hori bahseku niãkure bauãse* (Imagens vistas pelo *bahsegu* em formação)
- Figura 20 – *Gaapi Pahti* (Imagens do *gaapi* nos rituais)
- Figura 21 – *Kissibi gaapi siĩrgu kuũ tuoñasetise* (O mundo imaginário do *Kissibi* kumu)
- Figura 22 – *Bu’ú gaapi neẽ kũũ siĩrkã bauãke* (Primeira visão de *Bu’ú* no ritual de *gaapi*).
- Figura 23 – *Bu’ú gaapi siĩrgu ñase* (Visões de *Bu’ú* sob efeito do *gaapi*).

* Ahte niĩtise gaapi mahsa hori yuu bahsita wehke niĩ , Jaime Diakara.

SUMÁRIO

WERENŪKARŌ	10
BUEKERE WERERO I - Gaapi kahāsere yure na buekā yu mahsise, tohonika ahpeye yu mahsise.....	17
Pukāña Buanukāku parami.....	18
Yuu pahku, yuu pahko ahtiro weremasōkūwa yuure.....	19
Pêru sirise wiseripu na poōse kahāsere ukukā tūoke, patu ehkara, muro siāro, Gaapi sirirā na ukūke ni.....	21
BUEKERE WERERO II- Gaapi kihti.....	24
Gahphi Bukarā kiht.....	24
Gaahpi mahsu wimū buake kihti.....	31
Noōpukārā Niīpari naā Gaapi Mahsa?	34
Pahrā mahsa kurari watero kāhse.....	36
BUEKERE WERERO III - Gaapi puhtisāse, dohase.....	38
Gaapire wīrā porā na ūkūse.....	38
Dikesedari Gaapi nise	40
Umurkori Mahsa-Gaahpidari.....	40
Yukuduka Gaapidari.....	42
Waí Mahsa Gaapidari.....	43
Dero nika noho Gaapi sirīti.....	44
Gaapidari: Yahī, Kumu, Baya sirīsedari (Nīrōkarā naā sirīsedadri)	45
Gaapiwaya bahsarā Sirisedari.....	45
Gaahpi bayakamori.....	45
Poorārē gaahpi tiāsedari.....	48
Wubatiri Poosarē tiāsedari.....	48
Miriā Porā merā pohsāse.....	50
Noā noho nisari Gaapi Bahserā, Doharā.....	50
Gaapitu.....	52
Gaapi wahro.....	54

Noa sirĩ duhtirã weresari.....	55
Noa Gaapire niĩmasã/dohati.....	57
Gaapi tiãgu.....	59
Gaapi niĩãse, tuonãro wakã wese.....	61
Gaapi ñanũrũ dohrẽ puhsisãse.....	62
Gaapi sirirã dero dohkeweti tuoñano heârãno niĩsari wirã porã.....	65
Gaapi dero niĩsetirãno tuoñaka wesari, ũkũse na bahsaro waterorema?	70
Bahsamõri.....	70
BUEKERE WERERO IV atokãteropure pahkase makaripure dero wesetiti ate gaapire	73
Mamu deseagu gaapi sirĩrĩ mahsu.....	77
Atiro niĩ ñasa yua pahkase makaripure gaapi sirirãre	80
WEREPEO YAHPADARESE.....	87
POHTERIKÃRA NIĩSETISE BUEKARÃ.....	91

WERENŪKARŌ

Duporopure pohterikārā mahsise, nāa kahtise niikere, ahtokātiropure, buesemerā pehtikāti sirirōwe naā masike niiguma ahtere wākūsetigu, gaapi kāsere buero uhsa niī woawu. Pehkāsā naā ayawaska pihsusere. Tehgu gaapi nirōkāse naā bukurā ūkūkepure. Tehre sirirā aphe pahtipu heanūkāhea masise sãpã naārē. Ahtere woaguti niise wākūse wahkati ahte pohterikārā buese merārē dehro wiirū mahkū wākūseti tuoñase merārema.

Ahtore buru heāgu yuupēyumi, Gabriel Gentil¹ tihropu, niikūwū. Kuū merā, dahrakūwū, pohterikāra masisereta. Papera turi woagu niikūwī. Kuūrē bahpatisiagu, pehksā pohterikārā yehe buerārē māsikūwū. Kuū Deseaye merā amerī ūkū dukayukūwuta. Kuū merā dasea ya turikarō puerorire wohawuta.

Tehkuta wiimarārē buegu wahwuta, numiā kuratiropu. Nāa wimarārē dahseye ūkūbueguta. Ahte kumarirē, deseaye buehe, hori ñākū buehe, tehe wahtero ohkotise ohtebue wekūwuta. Behro naā yure dukayukāwāta wiawuta wiimarā yuu buēkere.

Behrota UEApu buegu wahwuta wimarā buegure boehse pārīwuta. Ohasagu heawuta, yuruku niīwū. Tihikumarē Musapure, pohterikū, pohterikārā ye masīgū wahase poheterikārāre pārīwuta. Tehgu yuukērā ohasāgu heawu tohopu dahraguti niīgū. MUSAkāhara yuure, ahpe kura kārā pohterikārā merā pihiwāta. Tehrā usā pohtirikārā MUSApurema, kihti mahsiserere wehero niikaro niwū. Tehrā usā nukū masiserere kihtiwere kūwū.

Yuhā pohteriku guarini yokōarē buegu merā dahrawuta. Kuūpea kūyere masīgu niīwīta ahti uhpima kāsere. Tehrā usā kūmerā, (planetário Indígena) wametiro MUSApure pāhā dahrakūwū. Yuupea wahmētise puerire (Calendário Lunar). Behro Yehe puero kihti woawuta. Ahtiro ñapōtō ūkūse wahwu.

Pehkāsā museupure siarārē, ñakūwū tohōre dahragu, dehro nāa pehkāsapea arā ñōkōātero mahsarē ñābutiamitina niī ñākūwū. Yōkoā mēōnirā wehrorō, wāmētītirā wehrohō yākāwā.

Yuu werekāre arī pohterikū tohō ūkūmaku wehmi niī tuoyāmuātusawā. Nāa buekepere kioro niīsetiro wehroto tuoyā niīseti kawā.

Tehgu yuu pahkure sērīyāwuta, derekārā niītina arā yōkōā mahsa pueri kārā. Yuu kūrē serīña diokūkāña, yuu werewīma: - Arāta niīma uhpi mahsa niīwī. Umūkori mahsa niikūpa

¹ Pajé Tukano, pesquisador emérito da Fundação Oswaldo Cruz Centro de Pesquisa Leônidas e Maria Deane/Fiocruz Manaus – AM – Brasil

dūhporopuma. Pūrīrā mahsa, dohatise burēōrā, bahsese turikārā niīmata. Nāāta niīma marīrē suori pueri merā suori kiorā niīmata niīwī.

Ahtere pehkāsārē werekūwu yuata. Ahtiro niīrā niīsāma niī kihtiwerekūwū. Muhsa pehkāsāpea mehkā kiōsa, mehkā nāsetirā, mehhā wākūsetirā nāsa arā uhpi mahsārē. Ahtiro niī dahra nāā ūkūseti pōhtōkūwū nāā pehkasā merā.

Ahtiro weguma buediokūro yuasato niī wākūwūta. Toho wākūgu arā nāā poheterikārā ye buesere (antropologia) niīsere buero yūasa yūureta niīse wahkati.

UEA buegu, poterikārā ye buerārē nāā pehkasāre (antropologo) yāmāsīkūwūta, ahperā pohterikārā dahsea porā nāā ya turikāsere miīheā nūkā buerāre.

Naā wahtero dohkesuā nūkāheā niī, nāārē bahpatisiakūwūta. Pohterikārā nāā masīsere wewākō nukō buerā wewāta. Dahsea porāpea, dahsea ye ūkūsere, buerā wewā. Pamūrī turi kāhse ūkūwā.

Naā buesere nāgu, maā muūkērā ahtirota wegū ahtia, wegū waguti, niīse pupipea heākāti yūure.

Ayū buhtiā ahtea yūkerā, waguti naā merāta, yūu wiīru mahkū niīsere miāgutī tohpu niīse merā, wosāgu heawūta. Yōkōā mahsa turi kāhsere buesere miāgutī niī ohawūta. Tiikumā yurūtikati.

Yurūtikū nīmihta naā buerā merā, bahpatisiawūta, nerēnū nāā ūkūkā tuotamū siawūta. Waīmahsa yehe kāse, bahsese, pohse, ahtere dahrawāta. Mehkā niīsetiroma ūkūraā wehwā, ahtiro wākū yūsā, ahtiro niīkārā parā merā niīrā wehwā, tehrāta nāye merā woarā wewāta.

Ahpekumata weēnāgutita niī koetewūta. Woasāse parīkaña, woasāgu hewūta. Naārē ūkūtamūgu waguti niīrō merā. Yūu wiīrū mahkū niīrōrē, umūkori mahsa ya turikārōrē, nāā yupeyārā pamūrī mahsa merā, ahtirota niī ūkūsetivā marī pahkusumūā, niī ūkūsere amēsuo nukō wahgutī niī wākūkūwū.

Yūrua wawūma, yurūgu, arā yōkōātero mahsa, buegutī niī wākūwūta. Tehgu arā itiaturi kārā dukawa buē nūkāhēa ūkūti niī wakūwū. Arā niīsama: Umūkori mahsa puero kārā, Yūkūduka mahsa puero Karā, Wai mahsa puero karā. Naā nūkū puekūri, bahsamori, dohtise, bahsese miīwākō ūkūrū yūsa yūu niī tuoñāmiwu.

Arā yōkōātero kihtire yūu buekāre, nāā dasea porā ūkūsere kioro pōhtō hēa nūkārosa niī wākūwū. Tehgu ahtere ohaguti yūrua niī nōwū, yūre ahtirope ohaya niākure. Asio niīwūta, ahtema mūā masī yūruasa niīkawī.

Tehkāta aperā pehkāsā, pohterikārāta buēta, ohāta, wehkārā niīwāta. Tehrā nāāpeata meō kihti turikārā wehoro, tuo ohakāra arā yōkōā mahsa kihtire.

Tehguma kũ pehkasũpea, apeyere mũâ buebopa, niĩ yũre werekaseio nũkõwĩta. Terãma niĩkã mũko nerẽnorã ùkũwũta kũũ merã, dihsepe buegusari yũũ wãkũketise wahkãti yure? Diĩsepere poheterikãra masĩse duhsa niĩgũ weẽmitikũ arĩã niĩse waãkati yure.

Tehgu kũpea yũre umũkori Mahsa kihtire, mũũ buebopã niĩwĩta. Tohta wehgu ti niĩ kihti yũũ masĩsere ohã ñõmiwũ. Keoro amesuatitusakaro wahkaro niĩwũta kũũ ñãkarẽ. Tehgumarĩka, dehregu mũũ yehẽ puero kihti diakũ ohabopã niĩmiwĩ yũũreta. Tuhnikũ niĩmita apeye wãkũrãta niĩwĩ.

Ahpe nũmũ nẽrẽnu ùkũrĩ nũmũrẽma. Diakara, Yukũ, misĩdari kãhsere bueyama mũã niĩwĩma ahtere miĩtiã ahtopure niĩwĩma.

Kũũ tuniĩkã tuogũ, pairó wãkũse wahkati yũrema. Dihsepe arĩ niĩmisariba niĩ wãkũkati. Dihsepe bueya yure niĩmitimũ serĩyãwũ. Tuhnikã yutiwĩ Ayahuasca kãsepe bueya, tehẽre mũũrẽ woaro uasa yuã niĩwĩma. Mahsĩtimũ niĩwĩta. Wimũ niĩgu tuokũwũ niĩ yutiwu kũrẽ.

Uhsã Wirã porã, ùkũrõre ohaguti tehere mũũ ayahuasca pihsusere, usama bukurãpuã siĩgãbu niĩsa, arã marĩ peñarãepa misĩpe pihsu wãme ye nũkõsama, niĩsetise niĩsa niĩ werewũ. Ahtokãteropũma “Gaapi” niĩto niĩ ùkũwana.

Ohaguti buku kumu niãmima yũũpakũ. Tuowũ yuã kũũ ùkũkã: Niĩrõkãse dahri umũkori naã waĩ òari uhpuokodari niĩsa niĩwĩba tuoñãse wahkãti.

Ahte kãseta ùkũsetigu niĩãpu yuã. Pehẽ ùkũma niĩ weẽguta, arã, dahsea, dihkãrã, wirã merã, wẽõpari suori puhtigu, ahtiro niĩsato, atere siĩrĩrã naã bukurãpuã ahtere puhtikũpãna niĩ nãrẽ wereguta niĩãpu. Tehguma serĩñadio nũkõrõ yũũsama niĩse parĩpeakãti yũũrema.

Wiĩmũ niĩkaputa, wahbatirire yũũpaku yure suabuekũwĩ. Behro tehgu kurẽ suatamũguma. Ahte wametise horire (grafismos) yure werekũwĩ. Poose nũmũrĩrẽta, ñekãri weẽ pahkã, urõña diapoari hori ñakũka ñakũwũta.

Ahte tihtapure yũũ ñakema ahtokãteropurema buapeakãtima. Mestrado bueati duporoputa, ahte wirã porã yakura kãsepe buẽkũwũ. Kihti tuo, woa, the kihtipũreta ñapõtõ, arã ahtiro niĩrã wehsama. Ahtiro burã niĩsama, niĩma mahsa bureonũkose wahkãtima. (ilustração)

Behrota horire suhtipu ñakũse dahrakũwũta. Wametise hori, niĩrõkãse wametisere. Ahti pahtikãse, apeye bukurã kumuã naã amotisereta, ñakũ woãkũwũ tehẽ sultipure (Desenhar). Ahtiro wehẽ dahra duakũwũ pehkasã poheterikãrã ye kihti tuotusãrãrẽta.

Niĩkãrõrẽma, ahte mestrado merãma, buẽguma. Mehkã niĩsetisema parĩpeakãtita. Arã yũũre buesere wehtamũ ahtiropetã weyamũ niĩ naã werekaseonũkõkãma (orientadores). Arã gaapi mahsa buãpeakãtima naã bukurãpu ùkũsetise werohõma.

Ahti pahtipere kihti tuo yũũ woehkẽ, masãbuãkãti. Ahperã kẽrõpu mahsa buhsetise hori buãmũãkãti yure. Wãkã ahtiro keãsu yũũ niĩ papera pũrĩpu mahsã hori wehwũta.

Ahterema mestrado yure añuse, miñwākōpeo, baurēōnūčkōkātima ahtenūmūrīrēma. Ahte gaapi turi kāse daraguma. Mehkā tuoñasetigu, mehkā wākūsegu wahsetise wahkāti yurema

Niikārōrema ahte pehkāsa ya pahti, pohtikāra wirā porā kahtire pahti merā ñapōtō ūkūse wahrotiro werema. Mehka kuere niisetise parīpearowe, ūkūâte wahrotiro wehma.

Behro, tuoñase wahkāti, yuu pahku ahbirātiropu tupepu siagu naâ gaapiwaya bahsakā, wēōpari puhtikā bahpatiwuta.

Tohō siagu ñawuta yuu pahku ahkabi kissibi² (78 anos) kuū kuri gaapida ohtekere bahsariwi sohpeputore, toho siagu ñātakūwū kuū gaapida doasibiokā, bahse, nīmasā, gaapi puhtisākā yādiwu bahsariwí dohka. Ahto niīdiaropu niīrosa niikāro kuū ūkūsere yuu woāke.

Ahpero siawuta dasei makūtiro Bu’u kumu (...anos) mamū niirōrē, kūu bahsise pōhtōrō, ahte gaapire suori sīrīwīta. Pohterikārā, pehkāsā nōā gaapi tusarā merā. Pehkame wiñā, tihme sumūto, bahsa, mūrō buhti, gaapi tiābuarua wehwī. Ahtiro niāpato gaapi sīrīseā, ahtokāteropuma niñ yāwū. Arī kerārē sērīñawuta, kuū yuutikere woawuta niisa ahtekerā.

Ahterema gaapi kāhse ohaguma ahtiropeta niīsato ūsa wiirā porā ūkūsetise. Ahtiro ñarā ahpese wehro ūkūseti arā pehkāsā pohterikārātiro kihtituosiarā, tehgu kuū buegu, kuū tuañaro, kuū wākūsetiro ohasami kūkērāta niñ ñakaseonūčkōwūta.

Yuu ahtere ohaguti, yamakāpu wahtikāti. Tehro yuu tuokere yuu pahu Diakuru Ypi Tuoñarī kumu merā diinañgū kuū yure wehrekā yuu woake niīrosa. Kuū ahtiro niīsato niika tuokerema, niirōkase gaapi turi kāhse ūkūse, bahsese, doasse, niīmasāse wehrokure niisetise wehroro woanokāwū.

Tehro diasakure niīkarosa, ūkūse tuotikuma, ūkūse masīsīrīguma ahtiro niīpato niñ parīpearosa.

Tehgu yuu pahku kumure Diakuru, (84 anos) serīña ahpo, apowuta. Gaapi dehro nūčkākaropu, marī wirāpora Wahri Dihputiro Porā, dehro ūkūbutiati marī niīgū. Tohō niika tuogu yure werewīta. Makū ahtirota niwuto niñ werenañō, werewākā mūāwī. Ahto, ahti mahkāpu yuu merā niīgū.

Kihti añuse merā, werewī, dehro ñānūruse, dehro niisetigu gaapi ñanūrese, dihkuse gaapidari duhkawatise, dehro werā naâ sīrise, ahpe ye buipeokeo mūāwī.

Ahtere kuū werekā, ahtirope niīparine niñ wākūkati. Apherā pekāsā tehē gaapi buekārāpea, pohterikārā “chamánica” G. Reichel Dolmatoff, (1978), werikārā wāhtiāmerā

² Kissibi- Raimundo vaz conhecido mundialmente como grande curandeiro tradicional, que residia e fazia ritual de cura e ritual de gaapi.

ükürã, yaiwa wahã dorãtirã sirimã niise woamũakarã niĩwa. Pohterikã wiirã mehkã ùkũsetima. Ahtere dahronorosa ahtiturire ahtiropeta niĩto niĩnorosa. Yahí- waiku e yahí mahsu.

Niĩrosata yuu wĩmũ niĩgũpu yuu tuokeye, behro buegupu ahtopure sãrĩñã ahpõ yuupakure yuu wehke niĩrõsa.

Niĩkãrorẽma yuu buese merã (antropologia) ahtiro tuoýã yuu, ahte yuu masĩserema yuu põhtõrõ yuu pahkure tuokere woaguti. Bero pure ahpẽrã pahka buekãrã merã, ñãkãsa nukõ ùkũãtere wãkũgũ wewũ.

Ahte gaapi kãse daragu meõ niise mehta niĩ, bukũ arĩ kũmu ùkũse. Toho sĩrĩpese dahri mẽhta niĩsa, keoro behtikã naã wehse niĩsa niĩkã tuoowũ. Ahpe mahsa ahpetero werã, keoro sĩritisama toho sĩrĩpero wahro sĩrĩkasama niĩ ùkũ bohsa ahturireta.

Gaapi kãsereta pahrã pehkãsa buekarã, pahrã mahsa kurari merã. Tegũ pehkasũ Reichel-DoImatoff, wamẽtigu kuũ dahrakere buewũ. Colombia parẽpere, siakũku niĩwĩ tegũ pohterikãrãyere masĩpeogu niĩkunĩwĩ. Arĩ'kũ bueke merã yãpohtorõ uasa niĩ wãkũwũ. Tegũ arĩ wiirãre, deseare, Barasanare, apapori karã, pira paranakarã tihropũ sigũ naã ùkũsere tuokusiaku niĩkũku niĩwĩ.

Ahtigota Behta G. Ribeiro, bueko niĩwõ kohkerãta. Ahti parẽkãrã merãkãrãpe. Etnografia wamẽtisepã bueko niĩwõ Wirã porãtiro. Ahtiro tuoña woapũko, kihti tuogo niĩke niĩrõsa.

Arã niĩma pehkãsaporã yoakã mãriyere buekarã. Pahrã ahtidita kãrã pohterikãrã merã niĩpehtirã mahsakurari merã naã seriyã buewãkãtiro. Ahpẽrã ohakãra niĩwã, poheterikãrã tehe gaapidari naã sĩirĩrã werĩkãrã uhpũ sãñã gaapidaripure, niĩmita woãkũ niĩkũ sañãkami, ahpĩ ohaguta mahsise añuse masĩsĩrĩgu sirĩmi niise paperaturi ohhawĩrõkãra niĩwã.

Ahtokãterorema buãketimama, ahtiro niĩrãma, niĩtwuto yusã pohterikãrã ùksũse niĩrãta dasea kura kãrãma:

Arĩ João Rivelino Rezende. 2012. Ahtiro nuũkato yuũsa ya kura Sararó Yuúpurĩ Búbera Põrama. Tegũ pamũmũãtikaropũ, masãkurari dukawatire, naã ùkũsetikerema pahku merã heãnu dihse niĩparito sãrĩña tuokere woaku niĩwĩ: ùkũse, mũrõputuri kãhse, ùkũseturi kãhsere, apeya pamũrĩ wiiseri kãhse.

Ahpĩ BARRETO, João Paulo L. 2013.

Niĩkãrẽ ahpeyta buegũ, niise merã, mehkã tuoñaguma arã mahsa, wai-mahsare ñapõtõ woaku niĩwĩ. Mahsa kurari, mahsa kurari diakũ niĩsãma. Wai-mahsa, ahpe pahti kãrã niĩsama. Niĩsere bueku niĩwĩ ariã.

Ahrĩta Gabriel Sodrẽ Maia. BAHSAMORI. 2016. Ohaku niĩwĩma dehro yepamahsã kumuã puekurire ñasetiti, dehropema kahtisetite. Tegũ miĩwãkonukõku ahte bahsamori

turikāsere. Dehrope Poóse nūmūrīrē, dihturipe bahsaorirē miīwinūkā bahsasetiparina niīsere woaku.

Ahpī arī Dagoberto Lima Azevedo. 2016. Ahte bahsese Yepamahsā masísere dihtakāsere serīñna bueku woaku niīwī. Tehgu itiā turi kāse miīnenūkōku niīwima: kihti uhkūse, bahsese, bahsamorī. Dehro ūkūstitinama kumuā dihta nūkūrē, mahsa kurari niīsetise, arā waikūrā khatisetire niī woaku niīwima.

Arā niīma pohterikāra ahtiropea niīto ūhsa wākūsea ni woakārā. Tehgu naā woake dahrake merā yuu wākūse merā nā nīrōkāse woakere dohkesā norōsa ahtituripure.

Ahtere boewākātīguma yuu, pehkasa merā heanū, dahsea merā ahkasuo nūkōguma. Neē ahrā mēōta nīmadoasama, nīguma tuoñānūhea, ahtere gaahpidari kāsere miwākō nukōguma bueatere ahtiro wameye ahtiro pihsuwu: “Gaapi”.

Tehroma ahte buesa miitinorosa. Ūhsā Ūmukori Mahsa wīrā porā mahsise. Dūporopure bukurāre kumuāre seriyā, tuo, tuoñanūkō nīkūke niīsa ahtea. Ahtokāteropurema buesemerāre ahtiro niīsetikūpahto, nāa ahtiro niīsetikarā porā nīkūpā ūhsā niī werenorōsa. Tehe gaahpidari kāhse buese, kahtisedari niīsa niī wākānūkō norōsa.

Tehgu ahte yakura kāhse naā ahtiro nukāpā niī kio wame ūkūsetisere ohanorosato. Meōta ahte gaapidarire ahti pahti kārā niīpetirā keosama keorāpea. Naye niīsa, nayaro ūkūsama nakerā. Yūkerā ya yēmerō, ya kahtire pahti, ya wai wōāri niīsere ūkū dahra norōsa ahtiturire.

Behro ahtere buekātīrā, ahtiro niāpato arā pohterikārā wirā kahtise, ahperāpea dehrope niīmisarito naā wākūse niīātere miītiiguwe. Tehroma ahtiro niīdiarosa nūkārōre

I) Wimū niīgupu dehro yuu ahte yuu pahku, yuu wākākā, wehsema siagu, wai wēherōpu kuū wereke, yuu pahku pohru siīrīse nūmūrīre ūkūsākā tuoke niīrosa. II) Behro niīdiarore Gaapi Bahuake kihti. Ahtore miīkātiti dehro wākākātike kihti, ahrā gaapi mahsa naā wehkere. III) Nūkārōpure bukurā kihti, kuū Abe, Būho naā wehhere. Diawipu pamūrī mahsa mera gaapi pahko koo gaapi mahkūre ahti mūkopu miībuānūkākere. Noōpukarā niīpari naā arā gaapi mahsa niīse. Diikūse niībutimitito gaapidari, ohtese, tehe weroho buāke niīrosa.

Behrota niīrosa ahtorema Gaapi puhtisāse/dohase/nimasāse: tehē bahurēkārāpuā dehro wehseti kiokūke werenorōsa. Dihseno nūmūrīrē naā gaapi siīrīse, dehro wehrātīrā gaapi dohāsiokūke, Niīrosata gaapidadari arī kumu, baya, yahi, naā siīrīsedari, mamapiare amōyerātīrā naā tiāsedari ahte niīpāto niī wianowū. Niīsata gaapiwaya bahsarā, pohsarā ahtere siīrīpana niī ohanowūta. Nōā niīparima gaapire ñanūrurāma, arā niīpana niī dukawanūkō noōwuma. Naā dehro, wehsetise, dihse mera naā bahpati gaapire naā ahpo dohrēse. Ahtikūse niīpā niī ohano wuhta. Niīrosata dehro naā siīrīsetise. Dehrope kumu gaapi ñanūrūgu kuū

nīmmassetisere. Kuū tohweka behrore tehê gaapi siirīgure dehro niiseti buâtima. Baya ahti pahtipu gaapi siirīgu, Ahpe pahtipu dohke wehti nūkã heâwegu. Bahsamorĩ bahsagu añurĩdaputa durunūkãheâ mirĩã porã pahtipu uhpusçaheâ nūkãsami. IV) Niiturorema: ohanowuma ahtopu ahto ahti makãpu burunūkã heârã dehro yuu ñaseti yuu. Naã mera yuu seriña wehke niirõsa.

Ahte ohapeoguma kãrõ dehro yuu wãkusetiserema, derope ahte yuu bueke wehtamũrõsariba ahte pahka buêse wiseripure. Yuka wererã pohterikãrã wiirã porã, nõãpe bueturia karãsariba niĩ wãkuro mera peowu. Ahtere ñarasa

Yuu duporo antropologia buêkara, pehkãsã, naã yemerã woakãra. Pohetirkã ya mahkãrĩ siarã kihti tuõ naã ñakũsiakare woakũkara niĩwa.

Ahtokãtero kãrama, pohtirikãrã pehkãsa werohota wehkãbosma niirã arã Neaikãrama pehksama buerã, pohterikãra buerã merã bahpati ũkũ dukayu werãta.

Arã pohterikãrã mehkã wãkusetirã niĩmna. Niisetirese wãkusetirãma, arã pohterikãra antropologia buerã, naã ye merã woarãsama niise duhtisere ũkũkãrã niĩwãma.

Tehgu yuu wirũ mahkũ niĩmiguta, daseye mera woakãtima. Dehro wehgu? Wirã ye diasa kurero wakãrõtiro wewu. Yũre ahtiro weyama niirã mera (Orientadires), heanu ũkũrãma. Diakara deseã ye merãta mũu woagusamũ niĩwãma.

Arĩ yuu orientador Gilton. Yũrema arĩ mũũ semu Justino Dihkũ, murẽ wehtamũgusami. Añurõ masĩgu niĩmi kũã niĩwĩma. Pohterikãrã ye, pehkãsã ye añurõ woã tuoñagumi niĩmi kuũã mũũre kuũ wehta mũgusami niĩwĩ.

Tehro puaro ũkusetise puhtama añurõ, ahte gaapi turikãse , tuoñanūkãheanorõsa niĩ wãkũ wehrama, ahtere añurõ mera wãkũseti dahra noõwũ ahterema.

Pehkasã gaapikãsere masĩsirã, naã ahterema, ahtirope niirã wehtine pohtikãrãpea ahte antropologia merãrẽma, niĩ mehkã wãkusetisere miiti ũkũse dukayu wenorõsama. Tehro naã ye merãma etnografia antropológica niĩãtere buê woanowũ.

Tehguma ahte merã bueguma pohtirikãra masĩse dahã nūkã heãrosa. Ahpero mehkã tuoñasetise mera.

Ahpe kurã kãrã niĩbosamata ahperã pohtirikãra ahteta bauriosĩrãrã wehsa niĩ wãkũrãno buerã buãrãsama niirõ mera daseã ye pehkãsa ye merã woanowũ. Añurõ naã tuoña, ahtepeta dusapã niisetise wahto niirõ mera wãkũ buê woakê niĩrowe.

BUEKERE WERERO I

GAAPI KAHĀSERE YURE NA BUEKĀ YU MAHSISE, TOHONIKA AHPEYE YU MAHSISE.

Ahti tuhri marĩ pohterikārā nīsetise bueke behro dahrakere, ahtiro wākū, ahtiro masĩseti usa wĩrā porā yōnorōsa nĩkaārōta wākūsetirore.

Ahté buese merā usā Ũmukori Mahsa wĩrā porā mahsisere. Duporopure bukurāre kumuāre seriyā, tuo, tuokaheanūkōke nĩkūke nĩisa ahtea nī werenorosa.

Ahtokāteropurema buesemerāre ahtiro nīsetikūkarā porā parāmerā. nī usā wĩrā nī werenorōsa. Ahté nīrōkāse buesere mīwākōpeo usā wĩrā porā gaapidarire ũkūrā, ahtiro ũkūsere kiosā nī amesunūkōnorōsa. Usā Wahri Dihputiro Porā, kumuā, wĩrā mahsamisua nā ukūsere kumuaturikāsere (bahsese, bahsamōrĩ), miikātirā pukāyā wahmeritirima pohtepure buanūkāku parāmi nĩiyā.

Ahtore ahperā sēriābosama nōā nīti arā pohterikārā wirā³, noōkārāpu nīsari nī tuoγābosama. Ahpeterota wehra pehkāsā woakere yaābopa, naā buekusiarā woakere. Pekāsā ahko yĩrĩma, papuri pohtepu buesiarā tuokārā nīwā, dehererā wirā wametiti nīsere:

Em nombre com que los Desana se designan a sí mismo es *Wirá*= viento, o *wirá-porá*= hijos del viento. El apelativos desana es tomado de algunos dialectos arawak; por ejemplo, los Tarianos designan a la tirbu como *detsána* o *detsénei*, y lo Ipeka dicen *desá*. Los mismo Desana consideran este noble como um derogativo algo ofensivo y si lo manteremos em esta publicación és sólo porque já está estabelecido em la literatura etnográfica y no queremos causar confusiones em la futuro. (REICHEL DOLMATOF, 1980 pag.35,36).

Arĩ apherā wĩrā pōrā wehrekā tuoku, dehro nī woahpariku wĩrā. Ahtiro nīrā wehbosama nī woaku nīwĩ. Yuu pahkūpea wirā nī mariā nīwĩ, ahtiro, werewĩ. Mariā *umukori mahsa* nī. Ahti pahti buakarā, dohtoaria mahsa, uhpi Mahsa⁴.

³ Wirā são Desana moram em comunidades espalhadas pelos rios Papuri e Tiquié, afluentes do rio Uaupés, bem como ao longo de alguns de seus afluentes navegáveis, como os igarapés Umari e Cucura (afluentes do rio Tiquié) e Urucu (afluente do rio Papuri). Algumas famílias desana moram na beira do rio Negro e na cidade de São Gabriel da Cachoeira.

⁴ Pũrĩrĩ mahsa “Gente veneno”

Yuu bahsi, arĩ niĩya niĩgũ. Wĩrã kura kũ makũ niĩgũ ahtiro niĩsa yuã wiõ mahsũ, ahti umũko kũ, dohtoari masũ, masĩgũpeokã tuoyãrĩ mahsũ.

Ahtere weremipã niĩ tuoyãkãti, pekasũ tuyçatigu wehpĩ niĩse wahkati yure. Tegũ ahto werediaguti noõ yuu buã nũkãkarore.

Pukãña buanũkãku Pãrãmi.

Ahperã dehro niĩrã pukãña phsuti niĩbosoma. Pukãña⁵ niĩrã, maã wãmemẽta. Yusa wiĩrã porã basese mera wãmeyerã. Bahserikoma niĩrã pukãña wãmẽ ahkasũonũkõ.

Yuu yẽkũ Kissibi kumu nẽe buanũkãhegu, wekũya wametiro, pairi bahsariwii wehkehaku niĩwĩ. Thi wii pohpeapũre kũ pahku ahkabirãmerã, niĩikũporãti nukãhea, ukũseti niĩikũku niĩwĩ.

Tohõ wekũya pihto makã pãkeheagu, niĩkãwi bahsari miwãkõnũkõ kuu ahkabirãrã dihta nãã wehseri weahtere dukawakũ wekũpu kuũ yuu yẽkũ. Tohowegutama suori wirã porã yere, mariyaturikãse ahtiropehta niĩwuto ahtea niĩ weopoekũku niĩwĩ.

Behrota mahkã ahpemãkã pãkeheaku niĩwĩtã, Karuweri Buã wametiri buãpehta. Ahti makãrema arĩ Diakuru yuu pahku niĩaku buaku niĩwĩ.

Ahtoreta yuu pahku wimũ niĩgũ kũ yuu yẽkũ pairi bahsariwi dohta, Kissibi kumu gaapi sĩrĩgu, gaapiwaya (Bũkurã bahsa, Yukũdũka bahsa, Wai bahsa) bahsakũpu pohse nũmũrĩrẽ miriãporã merã pohsãgu.

Ahti bahsariwidokata, yuu yẽkũ, yuu pahkũre amõyepũ urõyã gaapida suori sĩrĩpu yuu yẽkũ kũrẽ amoyegu.

Kũ yuu pahku mamũãtimikã niĩrõkãse tũpeotimikãta ahti buhatama yuukũmi werĩku niĩwĩ.

Koo yuu yẽkõmeõ Yusio pehẽ kumarĩ wapewio nukũsiakũko niĩwõ. Koho porãre koohpotõrõ mahsõko niĩwõ. Yusio yuu yẽkõ, kuu yẽkũ kissibi kohre bahsese werekũpu, tehgo yuu yẽkõmeõ bahsego, bahsese kiogo niĩkũpo. Tehgota ko porãrẽ ahtiro niĩ ùkũkũwĩkũ musãpakũ werekũpo, bahsesere, bahsamorĩre.

Kuũ yuu yẽkũ Kiissibi wiikakũ kumu werikãyã sãabasa (Kareke wii) wametiri buãhpe. Tho apewii bahsariwi wekearekarã niwã kũũ ahkabira nirãno. Toho bero pehe wiisetori wekãkãrã niwãma.

Pehẽ kumarĩ behro yuu yẽkõ wẽrĩkabero, yuu pahkuma bukua buanukã, kuũ mamimerã taromũ, tuano dehrope marĩ pahku ùkũsetirikũ sãrĩyã dukayukũpu.

⁵ Pukãña é uma espécie de fruta “cucura”

Yuu pahku mami muu uasama ni weopeokupe yuu pahkure ahte bahsamori, bahsese.

Ku yuu pahku mami yuu pahkure numia sehbosoputa dahseoro, tegu dahseoro numiatigu, beama pihto ahpemaka wehku niwima. Ahti mahka buakura niwu usa yuu, yuu mamisumu mer. Toho wegu yuu ni wiru maku, dahseo maku ni yuu.

Yuu yeku mirupu, yuu pahko yure koho niwakakati kahputa koho ya pahputa, nisutiroputa nikata, ahtiro wametigusami yure wame ohku niwi ahte wamer "Diakara".

Ahte wame yegu yuu yeku ya kahtiri pahti, kahtiri wahtoro, kahtiri muryo ohpusa nukogu ahpogu wehku niwi. Wir pora na ukuse mer wameyegu.

Ahpe turi karore ohgu wameyeguta kahtiri sumuda, kahtiri karakoda, kahtiri uhpukoda ahte mer uhpure amesonukogu wehku niwi, ukuri mahsu niato nigu. Teggu yuu ni wiru mahku Diakara Dihputiro Por.

Yuu pahku e yuu pahko ahtiro weremasokuwa yure.

Pohterikara porare yanuru werese, umure, numiore mekadiaku niwu. Teggu yupahku mer ku weresere tuomasakuwu. Nikareta ahpetero wehgo yupahko werekuwu. Muu pahkure sirutuapa ku weresere ayuro tuogusamu nikuw.

Teggu pukayapure bukuagu, yuu pahkusumu (pahku, pahko) na wereropu mahsakuwu. Yuu pahku ku umu niwore, kareke ne umarikura, wakadio kaw- mahku umuta niimu, tohkoro karimeta ni. Ahtiro nigu ahpu kihtire weremuawi- Mar umare ar ahpu kari bohretokiakare, mar ohporetore ohpek dihtarapu weburapu niimuwi. Tehro bukura wahkapore ohporet pairit weyoamuaporo.

Ahtere tuogu yami wuawakakuwu yuu. Wuawakaguta pehuwua duhtikuwi. Dehregu niyare- umu amukari mer dahraha, upu amukari duhtuase sa toniguta.

Wuawase numuri nuku, bia wiwakaya, behno kara puri mer diahpoare tukeyota ni werekakuwi yure mahta muyuri muu teggu ahtiro weya ahte mer.

Wuata mara, pohtoro nisere puhtimakuwu. Wamupe, wahsuporo mahta wahsuporo tihpabohsamuu teggu ahtiro puhtipeya, bukuagu bahsamori bahsapebosamu nikuw.

Teggu yuu pahkopea, wuamaheakare, biahtu ko ahsiporikurare pehkame sumutore somaduhtitikuw, diapo yise wiari nigu.

Ahpero werewota, biahtu bahgu mahbati kaya wai bahra, muupora kahpepa mohteri buarasamana. Hanga suagukera dehko suatikaya. muupora yehsero ahkaroeri buarama muu tehkare nikuw. Ahte apeye werekuwa yure wiipopapure. Yuu kari wakankare.

Yuu pahko nem kií wuatmūduhtiti, neê koô woadiri kūmūrōrē dihduhtiti, neê tōpare yēro uati wekūwō. Numia dahrāse niī ahtea mahkū niīkūwō. Tehgo Mūhsa umūā niī mūhsa bukurā wahkā wayu, kihsumūga wiari niīgō.

Yūmūkure niīpehtirā miñē biahtu bahta sirīwākāka behro. Yuu pahku dihpī ahsiwioguta yūporā niī pinekūwī: Tehapa, wehsepū, tunīku niīmita manūhea niīkeokūwīta “ūhba wahsīrīrā waya”.

Wehsa mahā wahtidūporo, mūrōrōre siāhu, kūū mūrō yūre puhtiwuakūwī “wehtirore”.

Wehse tārāgu wahgu dihta buari niīsetisere werekūwī,(dihata wahse, dihta wītāse, dihta yīhse) tehnūkū dihsepe ohtese ayūro mahsāsere. Tehgu yākūwūta kūū yuu pahku ohpe bahseke merā wehse kūū tārātibuare buebakiakā tihi buare.

Ohpe buepegū kihtire werekūwī arī “Bahsebo” ye kihtire. Arī niīpīkū bahse wiogu niīkūwī.

Wehse tohtigu, “kasawū” suagu “Diadoere” umūkori mahsū “Yōkoādiarā Mahsu”, kūū mahkūre kūū kahtiro maīgū, kahsawū kūū kumūta wehke kihtire werekūwī. Tehgata dihsemerā kasawū suasere werekūwīta (Yūmūkure, buhpuyōrī).

Wai turīmūrī dūporo, tehā buhpu porā makū, bukuawū wehrā. Nūkū kūū merā siagu, “waikūrā hāa yusere”, kūū yukā yākūwūta. Pehpokāgu kihti “yamakuru, Bahsebo makū” naā wekūkere werekūwī. Arā ahte yurikarire wekūpā.

Bukuawū suagupea bukuaka ahpogu arī, Desubari woākū, kūū sioyapu yoakōatero dūpore wehke kihtire werekūwī.

Apeye yamīrīre, doeyse, yugu wahgu yūare bahpatikūwī. Tehgu makū niīkūwī-Niīkānūmū bukuagu doē yusīrīgu naītiase nūmūta yūgusamū, muīpusuma doea bahtiwāna. Arā buhsa, waisiporoa, pawa, oreroa, uhtuā tōōta bahawā. Tehgu muīpusuma umūkopere wīmūāyā ahte wainimamerā. Ahtere diāpu siagu, nūkūpu siagu, yuu pahkure bahpatigu kūū werekā tuokūwū.

Yuu bukuawākātikārē, yuu pahku, yuu yēkū pahku ahkabi merā, itia turi kāhse ūkūsere werekūwī. Ahte kihti niīsa niī werekūwī, Bahsamori Turi kāhse niīsata niīwī, Bahsese turi kāhse niīsa niīwī. Ahtere yuu bukuaro pōhtōrō werekūwā.

Wīi sohpeputopureta yuu pahku, diī nayōgu werenayō kūwīi: Waykura kihti, Wāhtiā kihti. Arā niīsamana marī ya pahtikarā niīsama: Waykura kihti - arā wurā, nūkūka karā, diā karā. Wāhtiā kihtire werekūwīta- nūkūkarā kihti (bisio kihti, sihpé marī kihti, weari mahsa hihti, tuhti wāhtī kihti) kihti bahpakeopeota werenūkākū niīwīta.

Ahtiro nīsetisato makū, ahte kihti merāta marī wirā porā ūkūsere masīnukāno, arā kihtireta bukurāpua bahsewe bahsese hēōmana niīgu werekūwī yūre. Tehgu ahte kihtima pehē mahsī ya.

Pēru sirise wiseripu na poōse kahāsere ukukā tuokeye, patu ehkara, muro siāro, Gaapi sirirā na ukūke ni.

Ahte pōose kāse, yuu pahku yure weregu, dehro nūkākaropu werenūkā muāwī. Ahte pōose tohō wehpese meta niīsa. Kihtitise basese turi mera kāhse niīsa niīwī. Tehrā dūporopuma gaapi, péru, mūrō tuārātirā, pahto wāarore dukayu ahtere werātirā pōose nūmūrī űonūkōkara niīwā.

Ahto pairo wiīsiwu marī pohtierikārā niīpetise kura kārā nīrā niīwī yuu pahku. Ahtiro wehsetikūkārā niīwa naāpuā. Niīsetirā niīkawuma. Ahtiro kahtiseti uhsā, ahte miīāpa nūkō niīseti uhsa niīsema marīma niī ūkūwī.

Ya makāpure yupaku mahsā suori ekatigu niīwī. Tehgu pehrure duhtiburo tihī nūmū ahtiro wehrā marī yūkawererā niī ahkabirāti niīkūwī.

Nāā niīpetirā nerēnūse nūmūrī niīkūwū naā peru tusabeke, kahtiseperu sirise nūmūrī ayūse kihti ūkūse naā ūkūāte niīkūwū. Naā numia peru werikurare, yūre pehka seropu, makū niīkūwī: yamiakā peru samūrī nūmū wahrotiroteto. Toho wehgu, muu yēkū pahku ahkabire, pahtu wahro mīhō, mūrōrore siāohō wehdikotegu samū niī werekūwī.

Kuu yuu pahku werese tuokū, naā peru sirirī nūmūrirē, yuu yēkūre pahtu wahro miīhōdi, mūrōrō siāohōdi, ahte bahsese nīrōkāse wirā porā naā ūkūsere tuodikūwū. Pehē turikāse ūkūkā tuodikūwū, Dehro ahti pahti buake, dohatire mahsa naā wehkere, uhpima kihti, duhti bahsesere ūkūkūwāta. Tehgu niīkārē tuoyēkūwū, apeye tuoyā bohkatikāti ahti umuko pahti kāhsere amēsuo ahti kahtiri pahti kāhse merā dohkopo naā wiīrāye merā naā ūkūkare.

Ahpetero pohse nūmūrī dūporore, makū niīkūwīta: muu kawererārē bahpatiapa, naā yukuduka pohsākā niīkūwī.

Pohse nūmūrirē naā bukurā wahtero yapati nukāyehagu miriā porā turi kahse tuokūwū: mawaku puhtise, weōpari puhtise, Yapuratu puhtise, mūtēporo puhtise, yawoā puhtise buekūwūta. Apeye tuokūwūta naā dero pohsarā naā mūrō tuase, pohse weresā, naā yūtise.

Pohsarā bukurā wikārā, ūkūrā, nūkākaropu wehwākō nūkō, ūkūwa, umukori mahsa pahti kāhse, yukuduka mahsa turikāsere, wai mahsa ye turi kāsere. Ahtiro nūkāpoto niī ūkūsetikūwā. Tehrema behsewekā tuokūwūta, naā masise tuoyāse bauasere naā amōtisere: mūrō (kahtiri omēda), pahtuwaro (kahtiri wahtoro), gaapidari (kumuāse, bayase, yahase wadhari), wiō (kumuā, bayarōa, yawa na tuoyāse kahtise omedari), ahte niīpā kahtiri pahtire suori tuyēnukāhease niīkā tuokūwū. Ahte niīwū ayūrōdohkakāse yūsa umuhori mahsa, wirā

porā ūkūsetise kuū tuoyārī mahsu masīgano nōpea wehtiroti, niikū porāti nūhea duise niisa niima.

Nāā pēhu sīritise nūmūrīreta. Toho pukāyāre, yuu pahku yuu yēkū pahku ahkabi merā, kuū pahku ahkabimerāta, muipū nayōsākārē wiisopeputore, murō, pahtu waro, miñeheānū naā ukūnayōkā tuodikūwū yuukerāta. Dihi nayōrā arā yokōatero mahsa puekuri wamētirārē, kumatasere arāta niimana marirē suori niirā, ahtenūmūrī wahroteto niirā naā ūkūkā tuokūwū.

Yuu, yuu mamisumūā usa bukuatuakātikā. Tehguma yuu pahku, arā yuu porārē amoyero usato niigu niikānūmu yumasumūā merā pinedupo murōrē yusa dūpopapure murō puhtipeo burokūwi, kumuāri murōrō, Bayari murōrō bahsekaro merā.

Ahte pua murōrō merā kuū uropure urōyā gaapi murōrō, wai gaapi murōro yuu kahtisedari wahdari amesunukō, kahtiro wahtoro, tuoyārī wahtoro bahseku niwu yuure. Tehgu yuu usaye wirā porā ūkūsere masī, kuū yuu pahku gaapi mūrō peoku niigu.

Murōrō bahsegu kuū kity werekā, bahsese werekā, bahsamori werekā ayurō tuoyānuhea wehto niigu bahseku niwī yuure. Toho wehkaberore naā ūkūdi nāyōkāre murōro hudinayōkā, pahtu badinayōkā bapatikūwuta. Ahti pahtikāsere naā amerī naā ūkū dukayukā tuokūwū.

Ahpeterore kārēkē kuū ukā boremuātikāre yuu pahku wākōdupo seiyākūwīta. Kuū weremūtakerpore. Niikāwā yuu dukaberore, wehrepo niikūwīta.

Ahtere ahkoboapā niī werewākōkūwīta ahte niipato mari wirāporā ūkūse, niirōturikāse mahsa bukuabuarā ūkūāte niigūrosa. Behropure ahperā murē ūkūku mahkūta niimū niirāsama niikūwīta.

Ahtiro niigu yuu pahku, kuū peyārārē naā ya wiidohkapure ahte yukūduka, wubatiri, waikūdiri pohsāheakeakārē. Mūhsa yuuporā yure bahpatirāsa mūhsa niigu wehkūwī. Tehgu yuu yumami sumūā merāre tehe “pōose” numurirē weopari puhti bahpati kūwūta. Tehgu yuu pahku, kuū peyē merā pehrure duhti sāmūwakūwī.

Kuū peyarā wiidokare sāhenūkāgū. Yagu pahā, mūro tuhā, pahto eka wekā, pohsāse werekā kuū yuhū nūkūkāheaka tuokūwu. Yagure pahgu ahtiro niinūkāwī:

Mahā yuu porā, nāā wiidikaregu, arā mari nekusumā, mari peñari mahsā merā, arā wiidokaregu amabari wiidokaregu. Baya kamūriku, yuku pūrīku duari mahsu arāpu niigu irā pirane nissikāsa yu porā hūū. (DIAKURU, 2016)

Ahtiro niipeogu ihtia bahparitise tihri pahtua. Ahte sohperi niisato, muipū mūātirisope, kuu sārīsope, omē sāhtirisope, omē wiarisope. Ahti waii woārigure amaōtinūkāheakūwī. Pohse wersākūwī.

Tehe peo wehgu, mamiwiati mūrōrō sīawiatigu “mūrōro tuahsere ūkūwī”, kahtiri mūrōrō, kahtiri omēda, kahti herisārīda uhpūsāka mūrōrōrē. Siāhuowī ahtiro niī ūkūwī:

Yuu niīyu umūkori mahsū. Muū yawi dohkara. Muū peyārāti sānūkāheagu. Ahti marī kahtiri mūrōrē. Yahā kahti mūrōrē. Tehgu muū pamūri mahsūre. Suori huū herisānūheaguti. Niīgū ahto ahpoapu mēōkū.

Ahtere niī mūrō siāhu būrogu, naā hupeoka behro. Naā herisānū heakā behroaka. Pehru tiābūroduhtikūwī yuu pahkore. Behro pahtu wahrore miīyēnūheawīta. Tuanūheawīta tuanūheagu ahtiro niī ūkūsetiwīta:

Maā meōkū. Bukurā kahtiri wahtoro. Marī kahtiri wahtoro. Marī tuyārī wahtoro. Marī masīse wahtoro. Muū pahku ahkabirārē. Miīekaburo ya. Mēōkū. (DIAKURU,2017)

Ahtere yūpeo, herisānūhegu kuu peyūmerā ahtiro niīseti ūkūkūpana marī yēkūsūmūā, miriā porā merā poosarā, gaapi sīrīnūhearā, mūrō, pahto merā bahpati nūhearā. Ahte ūkūse kiokere kūpana marī porā merā wīidokare ahtokāteropure marī ūkūdiatere niī wehkūwī.

BUEKERE WERERO II

GAAPI KIHTI

Ahtore miĩkātiti dehro wākākātike kihti, ahrā gaapi mahsa naā wehkere. Nūkāropure, werenomiapuba pukāyāpu bukuabuagu ahtiro tuokūwū yūpaku merā ahte kihtire.

Tehguma arā niĩpara naā wametire mahsa, naā bukurā kihtiwererā: arā gahhpi mahsa⁶, gahphi pahko⁷, gahpi mahsu⁸. Behro ñanorōsa pehkasāta kihti tuokarā niĩwāta ahte gaapi kihtire.

Uhsā Umukori Mahsa wiĩrā porā mahsise. Dūporopure bukurāre kumuāre seriyā, tuo, tuokakanūkōke nikūke niĩsa ahte. Ahtokāteropurema buesemerāre ahtiro niĩsetikūpahto, niĩsetikarā porā niĩkūpā uhsā niĩ werenorōsa. Tehe gaahpidari kāhse buese wākānukōgu.

Kumua wirā, gaapi kihti, dehro nukākarore, ūkūrātirā naikeakā nerēno mūrō hudinayōrā, pahto bahdinayōrā, ūkūke niĩ ahte kihti. Ahtirota nūkāpāto ahte gaapidari kihti arā buari mahsa naā burēkē niĩsa gaapi. Ahtere dihi nāyōrā ūkū dukayu weopeorā wewā.

Bukurā niĩrōkāse ūkūrā, kihti, merā diakū, bahpakionūkāwā. Tehgu puā turikāse kihti ūkūkere yākasadionorōsa. Ahtiro nūkāsa niĩwā.

Gahphi Bukurā kihti

Naā yuu yēkūsumūāpu naā ūkūkere, yūpaku Diakuru wirū mahkū gaapire ūkūgu ahtiro niĩkūpato niĩwāna makū. Pua kura kāhse kihti niĩsa ayūrō miĩmūākārē makū niĩwī. Bukurā kity arā umukori mahsa wehke, Pamūri Mahsa naā weke kity. Ahte niĩrā gaahpi mahsa turikārā niĩgu ahtiro nukāwī: Dūporopure ahti umūko marī kahtiri pahti marīkateropure, puarā umukori mahsa nikūparā. Arī, Abe⁹ (Muipū) Omē mahsu¹⁰ (Buhpo).

Arārēta dasey makū pea, kuū ya kura pamūrī mahsa naā ye merā niĩgū ahtiro ohku niĩ wī:

Dūporopure arā wia mahsa niĩahā, ahti aphtipū omēdari, boreyu ahsiteri mahsa karā niĩkūpa. Naāta niĩpa ome mahsā, Omedarire ñanūrū, ahponūkō wehrā niĩkūpā. Tehrāta ahkodari kārā. Waimahsa buereyuri pahti kārā, thi pahti ñanūrū kohterā.
(JOÃO PAULO LIMA BARRETO, 2013, pág. 66).

⁶ Abe e Buhpo são dois dimurgo que tinha gaapi misterioso

⁷ Yugupo mulher que trouxe gaapi para esse mundo

⁸ Sigābu gaapi em língua desana.

⁹ Abe: Sol, filho primogênito de Umukori yēkū considerado o irmão maior do povo Desano.

¹⁰ Omē Mahsu: o Trovão, o senhor das nuvens.

Usa wirã naã peyarã, naãma pamũrĩ mahsama wai-mahsata niĩsabũ naã ome-mahsa. Usã wirãpema wai-mahsa aperã, ome-mahsa aperã, yukuduka mahsa ahpe kurakarã, ahtiro dukawahsama ahti pahtikarã niĩwĩ yuu pahku.

Toerota ahpeterore dohtisa basekarẽ ñētisato, duhtia masã kurari werohota dukawatisama naã kerã niĩ ùkũsetima wirã porã.

Pekasũ bue kusiaguta papuri kãrã wirã werese tao woakũ niĩwĩ muĩpũ kihtirireta. Ahtiropepta naã ùkũsere:

Em el comienzo de los tempos, muho antes de que fuera creado el Genero humano, el Padre Sol, su Hermano luna y la hija del sol, uma estrela brilhante, vivían juntos, solos três em el cielo. Los dos se enamoraron de la muchacha y mientras el Padre Sol vivía com ella em franca unión incestuosa, la luna sólo la visitaba furtivamente como um íncubo celestial, que ella tomaba por su padre y amador. Una vez em que la luna solicitó sus favores cuando estaba menstruando, ella la empujó con su mano manchada de sangue y desde entornes , el pálido rostro dela luna ha tenido manchas oscuras que la afean. (REICHEL DOLMATOFF, 1978, pág. 139).

Tehguta kuũ woakepere yãgũ, tohkãrãpea ahtirope ùkũsetitine, arĩ umũkori mahsu (abe). Atea kihti naã amẽrĩ dukawake niĩsa niĩkã tuowũ yũpea. Arĩ muĩpũ marĩ mami. Desea mami niãkũ wahpĩ arĩ yãmikũ muipũ.

Tehgũ Abe ahsiteri mahsu umũkori mahsu tehgũ arĩ niisami wirã mahsa mamia. Uhpi mahsa (desana) mami toahkũ. Dohtoari wahrore arĩta mahsa buamũta wiakũ niĩmi. Tehgũ ahti pahtir yãnrũgũ tohaya kũ umũkori yẽkũ ahsitegusamũ niĩ duhtikũ. Arĩãta niĩma duhti burẽori mahsu.

Omẽ mahsũ (Buhpo) omẽda behtokũ, purĩrĩ mahsu, behsu mahsu. Arĩkerã marĩ yẽkũ wiõ mahsũ. Omẽ wiõdarikũ, tehgũ kuma wahti duporo ahti pahtire dihtati wegũ niĩpu.

Ahtomata deseapea buhpore ahtirope ahkasuoma:

Buhpo omẽda bahsariwiti niĩ kahtikũpu kuũ pohrã mahsa kurari mera. Kuũ pohrã ñakãpema añurõ kahtisetir pahti niĩsetire bauãri pahti niĩporo. (JOÃO PAULO LIMA BARRETO, 2013, pág. 53).

Usa wirãpea puarã buhpo niĩsama: buhpo niĩrõkũ, kuũ niĩsami kumã pũrõ assirikura buhsu dohke nũkãgu, kuũ niĩsami omẽdakũ umũkori yẽkũ. Ahpĩ buhpo niĩsami ahkodakũ, ahkoburi mahsu, pueri mahsu uhpima kũ.

Arĩ omẽ mahsu. Tihtapure ahti umũse dihtarapure naã pahti dohkeweti nũkãhea kahtisekũparã. Bukurã, pihsurã wirãye merãrẽ thĩ “umusi dihtaru”¹¹ niĩpa niwĩ, omẽ dihtara, omẽ pahtikũ niãku niĩpĩ niwĩ. Tehro omẽdari niĩpã niwĩ: buhtirdã omẽda, yĩrĩ omenda, ahkõ omẽda Tihĩ dihtara dehkopure ayurõ ahsiteri duhturo nukũporo niwĩ.

Thi duturo niĩpã niwĩ opedutoro, abe umũkori mahsu kuũ uhpũ, mahsa tuaridutoro mehta niiporo niwĩ. Niĩkã dihi uhtãkui pehsaporo de duhturopure, ohpe pehkamere: soãrĩ pekame, ewũ pekame, yasari pekame, pehsaporo.

Ahte ohpe pehkamerere: soãrĩ pekame, ewũ pekame, yasari pekame, pũrĩsemeri duhti wahtere tohõ pihsupã. Tehgu kumu duhpoa niçasee bahsegu, ahtereta behsewesami niĩ werewĩ.

Opedutoro sumũtore nikãmũse puapika perĩpease wahtorori pahsa sutuakũporo niwĩ. Tehẽ wahtorita kahtise wahtori niĩporo niwĩ. Mahsã dohtoate wahtori niĩpã niwĩ. Tehro tehẽ kahtise wahtorori, ohpe siipidiase nerẽkũporo, nerẽrõ uhpũ amesurã wehparã naã ohpẽkõdari niãte, wahdari kahtisedari wahte niĩpã niwĩ. Ohphe siipidiahse niĩrã kuu kuu muipu kahtisedari waiĩ wõãrĩ, wadari niĩpã niĩma. Ahtiro nukãkũpãto niĩ ukũwã bukurã.

Arã nikũpã umũkori mahsa bauri mahsa. Purĩrĩ mahsa. Tehrã kuũ Abe, Omẽ Mahsu amerĩ ukũtikũparã. Uhpĩ Mahsa, gaahpi mahsa, wiõ mahsa nikũparã niwĩ. Tehrã naã waiĩ oãrĩrẽta(canela) wua wirã naã amõpĩrĩ dohrẽkeo amotikũparã. Niĩpe kuoyromitito niĩrã. Ahtiro amẽri akuape nũheakũparã niwĩ.

¹¹ Umusi dihtaru: Lago do céu.

Figura 1- *Abe* e *Buho* – Ahti Pahti Marikätero- Antes da Origem domundo.

Tohwegu buku kumu yuu pahku Diakuru, ahtiro n̄isato makū gaahpidari turikāhse weregu, pua turikāse ukūse n̄iito werewī. Bukurāturi kāhse gaahpidadri niisa niirā “Umurī mahsu gaaahpidari” wameye mahrīyā wirā porā n̄iīwī. Tohoreta ohwīta ahti “Umurī mahsu gaaahpida”, kuū abe upuko wahdari (vasos sanguíneos). Tehedari n̄ikuporā tihserida, bahpatisedari kuoseridari niisa n̄i ūhkūwīta. Ahpero ukūgu ahtota n̄isato bahsese turikāse, gahpi puhtisāse turikāse, tehedarire niārōpeose wahkā wehse. Ahtiro ūkūkūwī muu yēkumi n̄i kuū wereke n̄i ahtea.

Ahtekērā kumuma bahsese, doahse turikāse, wiopesase naā yāse. Duhti dahresīsīgu kumu ahtere wamēpeo wehkāsami.

Buese ayurō ahkasuonukoāto n̄iguma serīyāwata. Ahpeturipewaro pahku dehro n̄i ukūrī naā yuu serīyākarē. Mahkū mahrī wirā porā yehe ukūse gaahpidarire ahpeturi kārō ohrā ahtida n̄isatota niwā.

Ahrti pahti kāsedari bukurā kumua n̄irā, kuū arī“ Omē mahsu Gaahpidari”, n̄isata n̄iīwā. Kuū Omē mahsu poahdarita n̄ike gahpidari wahpā n̄iīwā. Ayūrō ahkasuonukorā tho werā “Yukuduka gaahpidari mahsu”, wahku n̄iipī.

Ahti pahti marīkātero arī Buhpo “Ome Mahsu” waiī mahsa mahsamami n̄iāku “Yukuduka Mahsu”. Ome pahtikū omēdaku. Arīta n̄ipī wai mahsu niāku n̄ipī niwī. Pamūrī Mahsu turikū n̄iāku n̄ipī niwī.

Tehgu kuū, omē mahsu gaahpi mahsu nikūpī, bahseseturiku gaahpidari buhsa turikū, ahtimūko kāse wewākoāku n̄ipī, ahtimūko kāra naā gaahpidarire dohrē sirīsedari keoku n̄isami n̄iīwī. Ahtedari kerā bahparitisedarita, n̄ikuporātihsedarita niisa n̄i werewī.

Nukārōrē werepeogu ahtiro n̄i peowī “Buku Ipy tuoyāri kumu, gaahpidari ukūgu, tehé wākānukārore wehregu bukurā yemerō merā ahtiro ukūseti ahkasuonukōpīku mahrī wīrā ya kurare ahtirō o’ma”.

Ahté kihti werepeorā ahpero merā were amēsūoma. Ahtiro werema, miwākōma. N̄iipīta niimā arī kuū buhpo omē mahsu, yukuduka mahsu, ahko mahsu, tihi “Umusī Dihtaru” kuūta n̄ipū, pehsu mahsu n̄iāku n̄ipū kuūāta. Tehgu kumu tuoyāgu noō, yāhse wākūgūno, dohase ukūgūno, kuū Omē Mahsu ya wiikapū dohkenukāma dohkewehti nukāmamuāpū. Ahtoreta Kuū kumu gaahpi n̄imassāgunota kuū Yukuduka mahsu porūū heōnukō, gaahpidari behsewenukō dimasāsami n̄i ukūma.

Ahtiro wehrā kumua kuū Ome Mahsu, Yukuduka Gaahpidari Mahsu n̄iāku kuūya amōpīrīpū yākasa nukō amerī keopeosamaparā. Nāa uromerāre noāpe kuoyūgu mitito n̄irā. Tehgu kuu ome mahsu (buhpo), ayūgu me’ta n̄igu wehpū tihtapūre.

Toho werā dūporopure, Muipū arī Ome mahsu me’rā ayūrō kahtitikūparā. Ameri yātutirā nīrā wekūparā. Tehe nāa wahdari nāa woari nāa amopirī nīiro wehkūporo. Tehe merā noāpe kuoyrotimito nīrā. Nāa waiwoārireta wuākeo wiō hēnukō wiīmuākūparā, nāa wadari dii upukore gaahpiko dahrenukō sirimuāpara.

Ahtiro nukākaro nīiwuto nīi ūkūma bukūrā wirā umukori mahsa. Ahrā nīkūparā “Ūmusī Dihtarapure” kahtise wahdari kāhrā, waiī woārī tuhri kārā nīikūpara. Maārīi kahtiri pahtikāra nīisama nīi ahkasuo ahmesuopeoma.

Naāta umuko pūrise wewākorā wekūpūapa nāa niima. Ayūsemeta nīito ahteā bukūrā nāa ukūsea nīima. Bahsese ukūkare ayūse, ahtetata yāse ukūkare wahsata duhti nīima.

Ahte nūmūrīpurema ahrī muipū marī wirā mahsa mami buari mahsu nīipī nīima. Kuū muipū, Buhpo gaahpi mahsa, wiō masa nīipa. Naā uhpū wadarita poarita gaahpidari wahpā nīima.

Ahtokāterore pūrema, kū kumu bahasegūno, ūkugūno, ahte kuū muipū, buhpo waahdarire behsewenukō wehsami. Tehegu kuū kumu kumuā ya turikāse ukūgūno, naā uhpūpū dokesā nūikāhea, dohkewetinukāha māhsami nīi ukūma.

Ahtoreta ahte bahsese nīisa nīimi kumuāta: Arī Abe, Buhpo, ahte kihti naā wehke, nīirōkāse nīi ahte nīi werewī.

Pūa turi kāhse bahsese nīisato nīirā ahtiro bahpakeoma: Wiidoka karā kumuare wehtidarero nīisa nīimi, naa heriporāre bahsero nīisa nīimi, ahpero heriporā huū pūrikā bahsero nīisa nīimi, ahpero dūhpua nīiāsere bahsese nīisata nīimi. Ahtoretata kuū kumu gahpi ahpogu, yānūrugū nīmapeoro ohsamita, kumuāse, bayase, nīisa nīimi. Omē mahsu yee apeye niisa niwī. Ahpe turikāse wahro wesatota niwī: waii mahsa turikāse, Yukūdūka turikāse. Tehgu ahtiro nīi ohsama niwī. Wai mahsa turikāsea, Numiāre umuāre, wimarāre whtidarese nissa niwī. Bahse bahse ahkase nissa niwī. Yukūdūka turikāse kerā tohta nīisata niwī. Ahté pūa turi kāseta gaahpi nīmasāte puhtisāse turikāse nīisata nīima.

Ahtitro naā ukūse, kahtisetise ukūkūpā ahte kytire. Nīirō kahse nīipato ahteā nīi ukūma bukūrā kumuā. Toowerā mahsīpeorā noō nīipā, ahti pahti kakse dohtise wahse, dohtise wehse, bahsese tūrōse, bahsese mamitūrōse bahsese mimatūrōse. Ayūse turikāse, yāhse turikāse nīi buipeomapā. Ahteā bahsesse turrikāse, omē pahti kāse, yukūdūka turikāse, mūrōpu turi kāse nīipā naā gaahpi mahsapūma.

Figura 02 – *Abe e Buhpo* (Sol e Trovão) seres ancestrais do gaapi pahti (mundo de gaapi)

Gaahpi mahsu wimū buake kihti.

Ahte kihti nūkā, pamūrī mahsa naã pamūrā ahtira pamūrī wiisere pamūtikūparā. Pamūrī wií Ahti wií niĩporo, naã pãkeahēakaro.

Tehrā ahtikuse wame ye pihsuparā, neẽ wameyerā ahti wií - koasoropawí, behoro ahtiro pihsuparata – Sīgabū wií, behro ahtiro wāmeye parāta -Bayabuya wií, ahte pihsupeo ahtiro wamēyeparama: Diawi. Ahti wiire paire sāmūrī nūmū, bahsamōrī bahsarā waimahsa naã uhputikere suhtiwehti nūkāhera wehpara.

Ahti diawiíta gahpi mahsō buahpō. Tehgo ko gahpi mahsu, ahti pahtire gaapidari miĩtigo wehpo, koho panūmuāta niĩsā pārā gaapiri buerrēorātirā.

Aparori pohtepū pohterikārā ye buemaku siagu, colombia parēpere, ahte kihte diawíi wakere tuokū niĩwita:

Descobrir las funciones del trance producido por del yajé em la sociedade tukano tenemos que averiguar primeiro los míticos origenes de la droga. Estos mitos y cuentos juststifican la institución del trance narcótico y le otorgan sua carácter sacro al explicar el origem divino de la planta, junto com las normas rituales que deben observarse durante su empleo (REICHEL DOLMATOFF,1978 pag. 136).

Tehrāta, bukūrā ahpeyno marī, ũkūatidūporo, kihtipereta masī mūt̄t̄ça uawuto. Khiti merā bahpatise diakū niĩsa ahti pahtikāse. Kihti mas̄it̄igū meō niĩgū niĩsami.

Tehgū yuu ahti Diawíre niĩrōkawi'niĩsa niĩka tuowū. Ahte buanūkā midionūpāna arā umūkori mahsa ahte gaapidari ahti pahtipūrema.

Arī deseagu kerā diawi kihti ahtiro woakū niĩwī:

Diawipūre niĩrōkase mahsa kurari ahtokātero naã keote bauâporo. Mahsa kurari nūku, naã ũkūsetiase dukawa wehparā, ahtere peñarāti kāhse, wahtere ahpoparā. Tohreta wahpāta mahsa kurari arārē dukawateta , miriā porā, gaapi mahsū naã suā dukawake gaapi naã bohkāpā. . (JOÃO PAULO LIMA BARRETO, 2013. pág. 61)

Pahrã buerã ahti diawiire naã pahkusumũã naã kihtituokaro, weresere woakarã niĩwã. Niĩkãroho niĩtisa ahpe kura kãrã mẽkã ùkũsetima. Marĩ wirãpea ahtiwiĩ niĩsa gahpi mahsõ, umũkorĩ mahso gaapi bureõka wiĩ. Numiõ ohpukowii.

Ahpeye niĩsa ahteata gaahpidari buahke kihti, ahtokãtero kãsepe niĩsama, ahtere niĩpetirã kura kãrã mahsa weresama niĩwĩ wirãporã. Kuu Umukori Mahsu Bohsuri wõakũ¹², pamũrĩ yukusere yãa weê mamutãpũ mirĩkũ heriporãti sãnũkãtĩ wumũtapũ kuũ Bohsuri wõakũ.

Pamũrĩ Yukusũ Diawiĩ¹³ (waĩ Mahsa wii), tuapakaro niĩsa niĩma kumuã wiirã, tihi wiire arĩ Umukori Mahsu gaahpi mahsu, wiõ, kuu ahkawerego numiãtipũ ahti uhpũ dohkeweti hea nukã koo merã niĩpũ niwã, ahti pahtipe athẽ gaahpidarire wametisere miitigupe. Ahtiro niĩ kity werema.

Diã-wi'ipurẽ niĩku wĩmũ gaahpi mahsu, paku mahsi noyã marigũ bauapũ. Umukori Mahsu kuu uhrõ merã wehepũ gaahpi mahsu baurepũ. Kuu gaahpi mahsu wimũ buamarĩkurare, niĩpetirã gaahpi niĩãsere tuoyã ma'taparã. Numiõ wimũ pahkõ makũre pairi wahtoro me'rã miĩsãti wiamipo wiĩdokakũ Bohsuri wõakũtiro.

Kuupẽa Bohtari Wõãkũ gaahpi niãrdõre tuoyãgu wepũ wetapũ. Wimũpea mahsu buhseta bumipũ. Bukurã kumua wirã nirãpea muipũ ya suhtiro wehroho ahsitegu niĩgu wepũ. Koo wimũ pahko seriyãmipo, noã niĩti arĩ pahkũ? Neẽ niĩkũ, yuu niĩ niĩtiparã. Naã yutitikãyã maminũka migõ yãpo puapurẽ wũrũ pehka dohto bui pũgu tuãko kiĩkũpũ, numiõpea ahpero wakukãpo, o Bohtari Wõãkũ wiĩdokakũrota niĩkamiba ari wũrũ niĩ wãkũpo.

Tehgo wimũre gaahpi mahsũre mimakã kuu wũrũre dahrasuapo. Kuu wũrũ, gaahpi mahsũre wuamikeogũta yoaro wamatapu colombia parẽpe dohkenũkãhemapũ.

Gaahpi sahtipãrĩ marĩ kurare, Bohtari wõãkũ serĩ yãpũ numiare, noopu kũãti wimũ gaahpi mahsurẽ niĩpu.

Naã numiapẽa yutiparã -murẽta pahko ohamoba niĩ yutiparã.

Yẽtiasũya niĩpũ Bohtari Wõãkũpea.

Wũrũreta ohkasuba yuã niĩ werepo. Muũta wũrũ doapĩ niĩ wãkũgo.

Bohtari wõãkũ, ahpero tuyãmapũ wimũ gaahpi masu yanogũ weapĩ niĩpũ. Sirutũgu waguti niĩ wamawapũ. Kuu wimũ werĩkabero sirutumahekãpũ. Wimũ gaahpi mahsu uhpũre

¹² Um dos demiurgos que guiava a canoa de transformação (Obs.: oriento que troque o termo demiurgo por outro, porque ele não traduz corretamente a figura de Umukori Mahsũ. Apenas uma observação.)

¹³ Diawiĩ- Kumu Diakuru no seu reletto de bahsese disse que Diawi, não é casa de rio e nem de água. Diawi para bahsegu, uhpũko wiĩ.

Figura 03: *Gaapi Mahsu*, (Gente de gaapi).

ahtimũko pahtikāra kuū uhpure niikārēsiri suateatāparā. Duhsase uhpūsiri koyāsiaserema seneō mitoamipū tehé Diā-wi'ipū.

Teherā bukurā tuoyārī mahsa ukūrā kuū gaahpi mahsū uhpū suateke sirita buanūkāpā nī ukūma. Ahtiro wahpāto nīisama ahté gaahpidari duhkawake wahkarore, teherā ahti pahtikarā naā nukū dahri kuosama, tehrā me'ekārī ukūsetirā yēpā tehe gaahpidari nī ukūma. Ahtenūmūrīpure Kuū wimū gaahpi mahsū naa uhpū suateke nukū gaahpidari wametise nī ukusetima wirā porā.

Ahtota nīsa nīma: gaahpi nīmasārō towerā gaahpi sirīrā ahkborā werāho wahsama. Ahpero nīisata nīiima dohrērota: numiō marapū marīmigota porātinuheā samo nī ukūma. Nīkū buhku kumu numiā seērī duhsasogu kuūrē numio ohtikāre ahtore wehsami.

Kumu gaahpi nīimasāgū ahtere ki'tyre masīgu ahtiro wahke mimamipeogūno nīisami. Dohrēsepurikārē toho wehrā dūporopūpere numiāsērīkarē, maīrō marīrō okūparā makū nī ukūma.

Noōpukārā Nīpari naā Gaapi Mahsa

Wirā ūkūrā gaapi mahsa niīpā, ūmũko pahtikārā (). Tehrā bauri Mahsa niikāparā.

Pehkasō buego merā ahti kihti woaku niīwī:

Buhpo niikō makōtipū (Pūrīrī mahsō), kuū māhkō merā omēda mahsa buakarā niīparā. Tehrā ahtirope bukurā arā nīisama Imīka mahsa. Tehoro omēkurare kuū buhpoma kuū bahsari nīisa. Buhpo mahkō Muīpū ahkabi yokōā masūrē, marāputipo. Ayūro wākūro merā mehta kuū merā toahpo niīwā. Mahsapeokoti arā ūmūkori mahsare niī wākūrō merā ūmūātīpo. Tehgo kuū yōkōātero mahsure pehē duhti dohtise wehē wēhpo...] (Diakuru (Américo Castro Fernandes) & Kisibi (Dorvalino Moura Fernandes) [apresentação de D. Buchilleti, 1996, A Mitologia Sagrada dos Desana-Wari Dihputiro Pōrā, UNIRT/FOIRN, Amazonas. Pag.27).

Arī nīisami buhpo yukuduka mahsu, tehgo kuū mahkō, yōkōatero mahsūre, wēgotigo, pehē yukuduka bureōpo. Nīisa ahté yukuduka koo baurēke sūēse (wahpū, wahho, sīmīō) , mūkūse ahte nīisa (Yūmū pahka, yūmū ōmākā..). Koo purīrī mahsō, ayā pahko niīāko. Koo pahgapū koo sāwēkarā nīisama¹⁴.

¹⁴ (Diakuru (Américo Castro Fernandes) & Kisibi (Dorvalino Moura Fernandes) [apresentação de D. Buchilleti, 1996, A Mitologia Sagrada dos Desana-Wari Dihputiro Pōrā, UNIRT/FOIRN, Amazonas. Pag.32).

Ahte kihti gaapi nĩase wehtuase wahtere, ahponũkõrã wehgo wehpo. Gahpi mahsa naã, gaapi sĩrĩrã amerĩ ayã hẽpeate wahte wahroweparo. Diapaya¹⁵ pamũri mahsa Diawiĩ tuakia numia gaapi mahsu (yugupo – mĩsĩpe¹⁶ (gaahpi mahsõ). Koo panũata nũmiãtikãpara, ahtore kooma koo panũmũãre na makurẽ gaapi mahsure wiapo.

Paĩri wiĩ bahsariwiĩ dohkare wimũre mĩisãgo bahsasãpo yê.. yê.. yê.. yê... dehko duhpopo. Tehka wiĩ nĩisa Diawi.

Bukurã wirã naã uro merã, ahtiro wamẽyema: Misĩpe niĩ deseye merã, marĩ wirã ye merã Sĩgãbu¹⁷ pihsumi. Gahpi mahsũ kuũ wĩmũ dihri, sũmũda kuũ kahtirida.

Arãta sioyapu diarã Mahsa, gaapi mahsa, arãta niĩparama gaapi mahsa diarã wahropea. Tuorãsa mũhsa ahte yũ pahku kihtiwerekã woakãra niĩwã:

Neẽ nũkãkãpure Siayapu Diarã mahsa naã ahkawerego werĩka miĩdiati, Desubari wõãkũ yawiĩ sumũto yakũ wahparã. Kuũpe bukuawu suadigu wehpu tũrĩpoero duporo. Yẽnõrẽ yamitiba soã niĩ wahã yãgu yapu. Kuũ yãkarẽ numiõ ayũgo niĩpo. Kuũ pahtu kuyũse merã, kãrõ miĩ, heriporã dahse bahsepũ koore. Kuũ bahsepeoro wãkãnũpo. Tehẽ koore kuũ ya wiĩ mĩsã, Desubari Wõãkũ (ũmũkori Mahsũ), mumiãtipũ. Sioyapu diarã mahsa, umũkori mahsa, duhtikarãma peru wehẽ gaapiwaya werãweparã. Tehere kihti tuo Desubari Wõãkũ, pehru sãmũrõ wahro yusa. Wahgu naã ahkawerogore numĩserĩguno wahroyusa niĩpu. Kuũ heakã, ayũrõ pohtirĩ, ahtiatĩ niĩ serĩparã. Naĩkiarikura gaapi sirĩnũkaporã. Yõkõã diarã mahsu, gaapi sĩrĩta buipũ, huũũ... niĩgũta dehkoka wiĩ bohtapu pahpu. Pahta niĩpu yũma umũkori mahsu nũmo bukuawu pohgo wahgo nimĩgõ ahkuasa yũma niĩ buipũ, huũũ...Desubari wãokũ, arã yũ nũmorẽta tunĩ buikãsamaba niĩ wãkũpu. Gaapi niĩkawro sirĩkeo, kuũ yagureta, pahtu, kitio, murõ ahte merã ayã dahrepũ. Naã bahsari behto dehko, itiarã kuripũ. Kurĩ peogu buipũ kũkerãta huũũ...Arã sioyapu diarã mahsa gaapi sĩrĩrã, baya itiarã ayã kõsama niĩ ahkuasa yũma niĩguta huũũ. Buima wiatiguta, ahtikã miĩpu.

¹⁵ Em lígua dessana significa Rio Waupés.

¹⁶ Gaapi é Mĩhsĩpe em língua tukano.

¹⁷ Gaapi é Sĩgãbu em língua dessana.

Kuū nūmōrē yāgūtigu, behropu heakāpu. (FERNANDES, Américo Castro e FERNANDES, Durvalino Moura. Bueri Kādiri Maririye: os ensinamentos que não se esquecem. São Gabriel da Cachoeira, AM: FOIRN, 2006. pag. 34)

Arāta gaapidarire kuō, ayūrō yānūrū wehkūpara. Naāta nīmā naā tuoyā māsise merā, gaapi sīrīrīwahtero naā yātutigure buikārā wehroro wehkeo ahkuakeo mūakārā.

Pahrā mahsa kurari watero kāhse.

Uśa wirā porā ahte nīka pahti kāsereta nīrōkāsere tehrā itiā gaapidarire: umuko gaapidadi, urōyā gaapida, niitī gaapi nīsa marīye nīkā tuowu. Ahte nīsa usma yuu ñekūsumuāputa naā keokedari. Ahpetero werā wiirā porā nīmirāta, ahte pehkurari dukawatirore ahpeye dahrire ahte nīsa yusaye nīrā niibosama.

Yuu wiiru makū Dihputiro porā kura kū nīrōrē, yuu paku kuū kihtiwekere ahte niiporo usāma niigu itiā dahre nīrōkāse nīsa usa umukori mahsarē. Ahto yuu nīrōpea pamuati duporopu ahtedari nīmūtākepua ni werekā tuowu.

Ahto nīsata ahpero pamurī mahsa merā buāketa. Tehro puā pahti kura kāse dukawatiro tihroma. Yukuduka gaapidari, Waii gaapidari.

Diawire pamurī mahsa tuapakarē. Niitaporo paíri bahasari. Arā mahsā kurari wahrā, mahsa buhse buhtirā niikāpārā hopu. Umukori mahsu tihí wiire pahtu baā, murō hu wegu. Pamū wianūkāti duporore. Diawi dohkare pehru suori siiriguti wehpu. Ahti mūko niipetise yukuduka merā kaīsāke pehru wehke pehru yukusu pawupure kōñaporo tihí wií bahsari wií pohpeapure.

Kuu Umukori Mahsu ñakārē, ahte pahtu merā, murō merā bahpati nū heate marīporo.

Tehgu kuu tuoña kahseonūkōpu. Dehrope miitiro uamītito ahte gaapidari. Kuū uromerā ahkawerogo numiāti koo pahtipu nīsāpu. Gaapi mahso pahko wahkoro.

Ahti numū pehru naā sirīāti nūmūrē. Gaapidari ahti pahtire midiahti, baureo nūkōguti wehpu. Gaapi mahsō naā pūrō pehru siirī, bahsamorī bahsari kurare. Koopea wimūrē niitwākōgo wehpo koopea. Tehrāta ahti pahtikāra niipetirā pehrure sāmūrā ahtiparā gaapi mahsu bauātinūmū niiporo.

Tehrāta koo wimū pahko kuū gaapi mahsure miisā. Bahsari wií dehko kuū wimūrē miilhekūkārē. Pehru samū niipetirā. Kuū wiimū uhpure suate mahkā pehtiparā. Kuūpea gaapidari mahsu. Ahtorema bauapā yukuduka gaapidari bauanūkāpama. Naā yukuduka mahsa wametiate daari, nūkūsa yukuduka wametiate niiporo. Waii mahsa gaapidari buānūkāporota. Diakāse niāte, diabuikāse niāte, dia sumūto kāse niitedari. Ahtereta nāa kumuā ūkūma. Pamurī mahsa uhpuko sūmūda nīsa nīma.

Figura 4: *Pamūri Mahsa* (Gente da Emergência) em cena ritual no *Diawi*.

DEHRO BUEKERE WERERO III

GAAPI PUHTISÄSE, DOHASE

Diawiire ahtiro wahpato. Ahti pahtikära gaapidari dukawaparana. Teherä ahti mūko niipetira tuhsaseonūkora kiosama gaapidari. Teherä naā mahsā kurari tehē gaapidarire dehro naā wamēye kiosama ahte nūmūrīpūre.

Gaapire wīrā porā na ūkūse

Yamakā pukāyāpūre timakāta buhāku, timakāta bukuā wehku, timakāta usa wirā porā ūkūsere yuu pahkure kihtituo wekūwū. Dehro wehkārā niitina arā, Kumuā, Baya, Yaiwa niikā tuowuta kuū yuu pahku, kuū pahku ahkabi merā ūkūwā.

Ahtiro nii ūkūwāta, arā niīsama naā: behti amoyenokārā, ahko ehtoakārā, gaapi sirīkārā, wiō peokārā, kumu waā, baya waā, yaiwa waā wehpā niīwā.

Tehrāta gaapidari, marī kahtise waiī woārī dahri, tuoyāse dahri, marī ohpūho dahri niīsato niīwā.

Kihtire mimūāti ūkūkare. Duporo puta arī mūīpū, kuū buhpo naā umukori mahsa merā puta buatahtaro niīwī marima niīwā. Toō kāhteroputa amerī dukawatakarā ahte gaapidari.

Ahti umuse pahtipūreta niira gaapidarita diiroti dohkewehti nūkāheā kahtikārā niīwā naā niī ūkūwā. Tehrāta tihtapūra naā pūarāta ahte gaapidari niātere keotaūpara. Kuū umukori mahsū muīpū kuū yedari kuopū. Apeye gaapidarire arī kerā yukuduka mahsu niāku buhpo kerāta kuūye gaapidari kioputa. Ahtiro dukawatakārā niīwāna marī wirā porāma niīwa.

Arī mūīpū kehrā tehē gaapidariputa herikatirida keotapū. Yukuduka gaapidari mahsu niīpū tehguta kuū ōmēdarita kahtise omēadari niīporo.

Ahtokāteropūrema terāta marī wirā¹⁸ porā, gaapi wehta porā mahsa niīsa marī niī ūkūma kumuā ahte bukuturi kāhse ūkūra. Tehrā marīāta niīsa wīō mahsa.

Ahtokāteropūma Kumu numiōre koo wiimū bohkakāputa, wimū kuū pahtipū wimarā dohtoakātikāta, kuū wimū kahtire wahtorore, kahtire pahti, kahtise ohpēkō wadari ahpoguta wamēye pihsuguta, kuū wimū niīsetiatere ahponukōpū. Wirā porā wimūre uhpū aphorā Bohtari Mahsū turi kāse ukūma. Umūī mahsa buari, Bohtaria mahsa. Tehrā wimūre umūī mahsa wame uhpūsā nukōsama, arā nāa kahtise wahdaripū: Torāmū, Mirupu, kissibi, Diakuru Diakara. Arā niīsama nirōkarā, naā nukū ukūsere keorā. Tehrāta nāa bukurā kumuā wirāporā. Wimū pahko pahtiputa wameyerāta, arī ahtiro niāku wahto niī bahsesama tihī kārākodapūre.

¹⁸ Wirā significa Gente de paricá.

Figura 05: ʘmũkori Mahsu kũũ kahtida (Fontes de vida Gente do dia).

Tegu wimū boaguma kuū wametigupuma ahti pahtire buapeahasami. Thi karākoda nirā wimū kahtirada niisa, sumūda niirā whsama. Kuū bukaromerā ahpe heriporā aphonukosama toho niisama “Murōpu yōrī turikārō”, tohre nirā kuū kahtiri yō, uhpu murōyço niisa niima bukurā.

Ahpeturikārō nissata niima pamūrī turi kārō. Numiō koowimū bokakātikāre, ohpēko dihtarapu kuū kahtirida yosanukōsama niima. Tohoma kuū wimū kahtiri pahti niisa niima. Numiō pahtire pirō pamūri pirō kuū uhpāre uhpūsānukoma. Tehra wimū pahkore bahserā kohterā. Thi ohpēko dihtira pirō wiamūtikāro nukāsama. Tohpūta wimūrē wamēyetasama, naā ukūsemerā mimūtisama ahtē pamūrī wiiseri nukū, bahse tuoyānukōma. Ahte pamūrī yukusu wahkāpakaropu, ku wimū buaro merā. Wimū pahkusumūarē uorā e bia bahhse ahkaro merā pehsama nii ukūma kumuā.

Ahtoreta niimata ahti pirō yukusu nikāmukā bahparitese pihkari muipūri wamūtipato pamūrī poea hearotiro. Toho wego numiō ahtenūmūrīpūre wimūre nikāmukā bahparitese pihkari muipūri sāwesamo nii ukūma.

Ahteturi niisa ukūse wimū pahtire ahpose mari wīrā ukūse niima. Tegu wimū buagu ahtiro niisetigu mahsa buagusaya nii wākūsetiro heriporātisami.

Tehguta kuū kahtirida, kahtire pahtire, ayūrō merā ahposami bukurā ukūsere tuoyā, kuū uhpāre suor wehsami. Ahtere kuoro wegu ukūsere ayūrō miēnukāheasami nii werewī yūūpaku. Ahtiro wehē ahpokūpana bukurāpua. Tehgutama kuū bukuatuahagu gaahpi sirisenūmūrī tuakiakārema, kuū ayūrō ahpo mūātikua. Ahte bukurā ukūsere ayūrō miyēsami nii ūlkū wīi yuu pahkuku.

Dikesedari Gaapi nise

Gaapidari usā wirā itiāti kāse ukūse turi kāhsere ukūwū usa nīi woanorosa ahtoma. Tehgu ahtore ahtikuse niipato nīi dukawanūkōgutī. Tehē bahsi buake, diabuikāse, nūkūkāse.

Kuū yuu pahkure, yuu serīnākārē ahtiro nīi wehrewī. Ahte niisama niwī. Ahntikuse dahri niisama niwī.

Umukori Mahsu Gaahpidari

Umukori mahsu gaahpida: Amōyerida naā bukurā bahseropu, umukori mahsu kuū wahdaripu mamaphiare uhpūsānukori turi kāhrō bahserida. Ahtea gaahpida naā amōyesedari, tehko merāta bahseriko morētiā werida niisa niima. Ahtedarire niisa usa wirāre wiika kāhsedari gaahpiwaya bahsarā, sirīrīda niisa kumuāto niirā mamaphiare naā tiāsedarita:

Ahte niiporo usama niirōkāsedari. Umukori mahsu merā bauake dahri. Tehgu kumu gaapi nānūrūgū. Naā arī niisāmikū bahsekuma tehdari ohte, nānūrū, bahseka wegu niipū. Bahsari sumūtokāsere wegu niipū.

Figura 06: Umurĩ gaapida (Gaapi do dia), *gaapida* que simboliza o Abe (sol)

Yukuduka Gaapidari

Ahtedari nīсата Nūkūkāsedari. Yukuduka Gaapidari naā yukuduka poorā naā siiripesedari.

Ahtedari wahtero nīsa apyedari Miriā porā mahsa kura kāhse na moresearita: Merē Gaahpida, Dīi gaahpida, Pūrī Gaahpida ahte dahri nīsato yukuduka gaahpidari merā kāhse nīsa. Ahté niisata naā poorā siirisedari.

Wirāporā Ƴmukori Mahsa, gaahpidarire ahtedari niisatoma, dūporopure bukūrāpua dukawapā siiritesetikūpārā. Wamatisedarire yākāseonukō sirikūparā, wāmetise poekūrire. Tehrāta gaahpidari ahtikuse wamepeō dukawatinūkōpā. Ahtekerā ohtese mehtā nīsa. Nūkūkāsedahri.

Figura 06: yukuduka Gaapida (Gaapi da floresta), simboliza o *Buhpo* (trovão).

Waí Mahsa Gaapidari

Apeyedari niisa diabuikāse dahri: Waí Mahsa Gaapidari kumuā naã siirisedari, wai poorã naã sirisedari. Até nisa: Waí gaapida, Boré gaapida eBahsi gaapida:

Ahtikuse niisa waí gaapidaria niirōkāse, diabuikāse, diasumūtokāse dahri niisa ahte ohtese dahri mehta niisa aahtea. Tehto ahtedari behro pehêma niikāsma.

Gaahpidari kumu, baya, yahi nãa kahtisedari upukodari niipato niima. Tehgata arĩ kumua ahtoma nirōku mahsu, gaahpi mahsu gaahpi yanurōgu, niimapeori puhtisārĩ mahsu niisami mēōniigu mehta niipĩ kuã niĩ heōpeo ukūma. Teheroma marĩ tehe gaahpidadri kura kāsere wamēye diokākāma, ahtiro dukawati kāsa niima

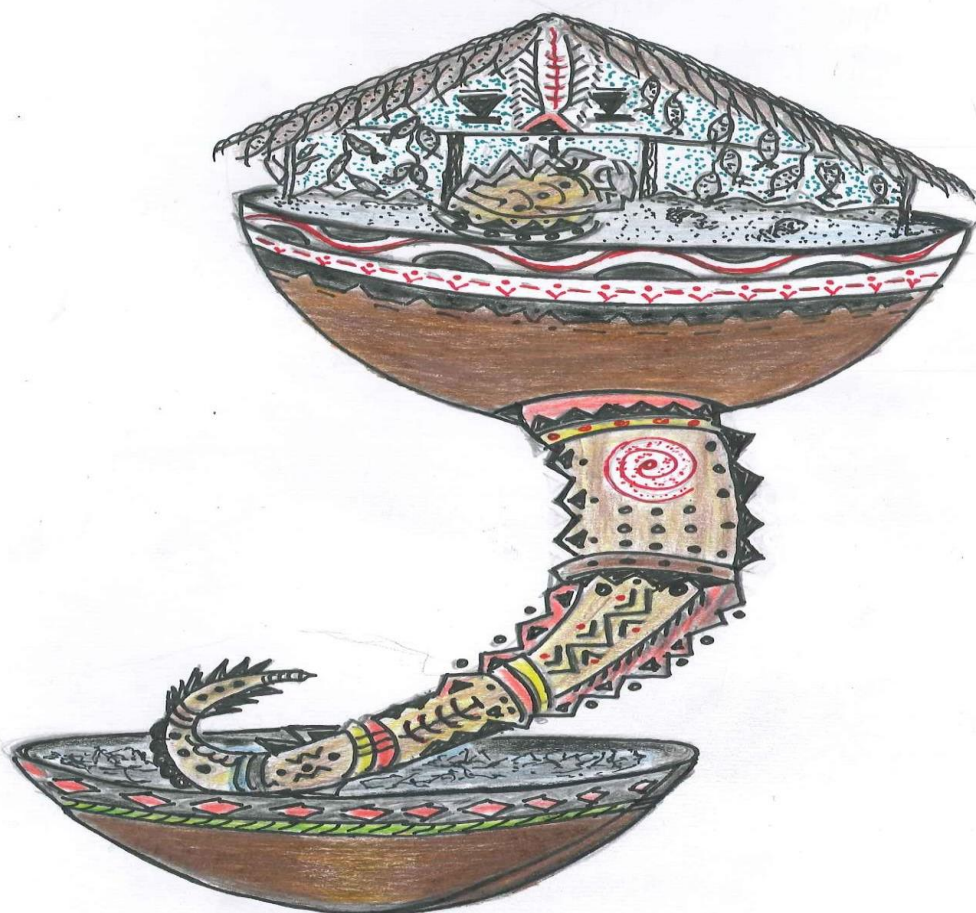

Figura 08: *Waí gaapida* (Gaapi de peie)

Dero nika noho Gaapi sirīti

Neēwahropure ahte gaapi miīwākōkarāpu, arā umukori mahsa, kuma nūkāse nūmūrī nūkākāre. Gaapire siobiorā, wiō wehta miīrātirā siīri mūākara niīwā.

Ahperā Yukuduka mahsa yukuduka nūmūrī wahse nūmūtīre, ahte: wahpu, wahso, símio, pahtise nūmūrīre gaapi siīrimūākūpara. Ahte yukuduka naā yukuduka mahsama tehe bahrama gaapi niāse tuoñarō arā, maâ, wehkoâ, anākā.yukuduhka nūmūrīrē.

Arā waii mahsa wai tūrīse poeri niika siīrimūapara. Tehrā arā umūkokarā naā botea umūko turirā, ahperā ñamī karā turīrāta arā pawā, ohroeroa, waisiporoâ niīburosoma tehrā mirīā porā mahsā niisama. Tehrā gaapi siīrīrā miīrārē bahsamorītisama. Tehrā marī tuokarē miīrā wehoro buhsusama. Naāpea na bahsariwi dehko miīrā mera duruburuāra wehre wehparā.

Pamūka berorema, kihti pure tuorāma, ahte nūmūrī noōta arā marī ñekūsamōyese gaapi siīrikūkarā niīwāna niīrāma, amoyse nūmūrī, gaapiwaya bahsarā, pōosāse nūmūrī, Naā peñarā merama pōosere dukayu mūākara niīwāma.

Kumu wiīkū, kuū gaapi gaapire pehduhti ahpoduhtima, ahperārē pāatu suāta wehdutima, mūrōrēeta suā bohpoduhti, numīāre péeru duhti. Ahtiro weyu duhtimūākara niīwā naā bukurāpuā.

Tehrā arā ahtere gaapi, páatu, mūrō ahte péeru werāma ahpe pahti kārā, baseriwi kārāpu. Bahsese merā bapati nūkāheā werāno niīse tirano tuākarā niīwāma.

Ahte gahpidadari ukūrā ahti pahti kāhseta niisata niī ūkūma. Tehgu kumu, mahsirī mahsu niīrōkū, wikākū nigusami naā niīku niīpī niīma. Behtiriri mahsu niīpūta niīma, wiō mahsu, wiō peo wegū niāto, yānurūgu naā mamaphiara amōyerāre. Tehguta kuāta gaapidari mahsīpeogu, gaapidari turi kāse niīmapeosere masigu.

Gaahpi mahsa, umukori mahsa niīrā, ahtē gaahpidari yuku mahsa uhpuko niīsa niīma. Mahsa kurari wehrota dukawatisa, amerī ahkasunukāreasa niīma. Tohveroma bahpatise diakū niīrōma. Tehgu kuū kumu masīgūno ahtedarita niīsa niī moresami kuoro niīāse wahto niīgu. Kumu kuū uhro merārema nimapeotasami naā ahtenumūrīta niīto gaahpi sīrīse numūrīma niīgu.

Marī ayūrō buē yākasa yāwekākāre ukūkārēma gaahpidari ahtiro dukawatisatoma, niīrokāse dahri (kumua pahti kāsaderi, bayakamūrī kāsaderi), apheye toho naā sirīpese dahri (Ūkūdi nāyōrā naā sirīsedari) ahte nerērōma dukawati. Ahti pahti kahsere merā ūkūrā ahtirodukawati: kumuāsedari, gaahpiwaya bahsarā siirisedari, Poorā naā siirisedari. Ahtiro dukawatisa gaahpidari kurari. Tehrāta tehdari nūkūma

Gaapidari: Yahí, Kumu, Baya sirisedari (Nĩrõkarã naã sirisedadri)

Wamētise poekuri duporopure wirã porã tuyãri mahsa, naã itiarã (yahí, Kumu, Baya) nerenũrã gaahpiko sirĩrĩpã. Ahti pahti dehro wahrotiro wehtito, ahte numũrĩnõre dihsepe dohatise wabosarito niirã ahtedarire siirikupará. Ahtedari sirirã ahti pahti doahitise yakaseonukõ ukũparã Umuko pũrise: Umuko pehti, Umuko duhti, yukuduka mahsa duhti, wai mahsa weõse.

Guruyã gapi, witõ gaahpi, nimakuri gaahpi; ahtedarima Yahí, Baya arãdiaku naã sirisedari niisa niima.

Sirĩta nukõ itia nũmũ behtita wiĩkakũ bia bahseta kũ wehkabero. Kũ ahkabrãre, neõku wee kahtikũparã nĩ ukũwĩ yũpakũ Diakuru. Tehgu kũ kumu wiire, kũ mahsare mũroõrõ merã wehtidari purĩsere kamũtakũpu niwi. Ari baya tohta thi wiikãrãre mahsare neõku perure duhti siirinuta hehto nĩ, ekatise wewĩrõkũ naã merã bahsepe niikãkupu.

Gaapiwaya bahsarã Sirisedari

Ahpe gaapidari mahsa turikãse naã gaapiwaya baahsarãtirã, wiĩkakũ kumure, gaahpi ahpoduti wehpu. Kũ wiĩkakũ duhtikaberore, kumu itia numũ behtita mũro bahse kũ bahsi puhtipeo. Gaapidari miigu wakũpu. Teehdari mitoaha, pamutõ e dohã sibio, tehkore doasibiguputa mũrõrõpu niimasata puhtisã mũãpu. Tehe sibidiakã hoho pũrĩ merã yoso yãkãre keoro wahro tihi ohopũrĩpũre yahri, yahri gaahpi hori buamakã yã, gaahpitu pohseye dutedupokã mũãpu. Peo kumu wahã wiĩkakũre werepu tuahapu yũma nikũpu. Tehgu kũ wiikãkũ kũ ahkabiramerã neõku ahtinũmũrẽ marĩ ekatiro uasato nĩ peru duhtipu. Naã sirĩrĩ numũrẽ mamaphia amoyenokãrã bahsa yũrãtirã wehpara tinumũrẽ. Pohsãrã miriãporã puhtisãrãtirã wehparã. Naa bahasati duporore bahsaharã ahtedari gaahpidarikore sirĩpara: *Guruyã gaahpida, niĩ gaahpida, Dii gaahpida* ahtẽ dahri gaahpiwaya naã bahsatirã sirĩsedari.

Ahtdaria wikakãse dahri nissito niĩwĩ yũpakũ Diakuru. Atere sirikãrẽ ahte bahasamori buakã bahsakũpã. Wiĩkakũ kũ porã mamaphia kũ ahkabirã merãre ahte gaahpiko sirĩgu niĩrõkase bahsamõrĩ suorĩ bahsakũpu.

GAAHPI BAYAKAMORI

Gahapi Siirãrã bukurã Bahsase

Ahtea bahsamõrĩ Gaapi turikãse, ahte sirĩrãwe dii pahtikãse niirã bukurã kumua bayhsawiase.

Waayaku ya nowê. Gaahpikuwa nowê gaahpi. Gaahpikuwa nowê, Gaahpi Kayuka kayu. Gaahpi kayuka yuku. Gaahpi kayuka yuku. Gaahpi nowê. Gaahpiku nowê. Gaahpiku kayu. Gaahpiku kayu. Mahã. .mahã.. hey...(DIAKURU, 2017)

Ahti bahsamoriã niika bahsawa, bukurã bahsa, na gaahpi siirirã na bahsase duhí nayõse. Wiikã bahsa naã wiikakãse turi kããro niisa. Ahte Bahsara hãuãpu me'ra bahsama. Teherã bukurãpua hãuãpupure wantise hori woake niipã, umuko mahsa hori woake merã amotiwã. Ahpeye wubahthori buapã naã gaahpi sîrikurare.

Poose niirã, daporopure mahsã buakãtirã ahti ohpêkõ dihtara purre, masãkurari nerẽnuhea, amerí mi ahka dukayu bahse wekũpara, niãseti kũparã niã ùkũma poose wererã. Poose numuriã naã ekatise numũrĩ, bahsamõrĩ naã miriã porã turikãrã merã. Bahsari wiire miriã porã merã tusãsama, wubatiri pohsarã, ahté yukuduka numũrĩre yukuduka poosãsama, waí wamũse numũrĩre waire posãsama.

Daporopuma unũrĩ mahsa, poose wehrã ayũrõ ekinũka amewẽse merã yapatikũparã. Arĩ Desubari Woãku, yũmũpakare kuũ peyãrãrẽ poopu. Kuũ poosãgu ahti bahsamõri “kamisiri” niikã bahsamota bahsapu. Kuũ numõ kuũrẽ yabigo koo tutikere wãkũgu, bahsaguta ahti umuse pahti muãpu. Kuũ numo niikore ahtirota yukuduka mahsa merãta umũati nũkũ bahkiati wegosa niã ahkuakukãpu. Ahti bahsamõri bahsapu kuã:

Ahteata kuũ Desubari Wõãkũ, Diapĩrõ mahkõrẽ, wahgũtiwe niã kuũ bahsake niĩporo ahte.

Diã-pĩrõ magó kari koña boo. Kamisiri kamisiri. Wãkã wana wana wana. Wãkã wãká wãká waiyu. Wãkã wãká wãká waiyu. (DIAKURU, 2017)

Ahté behro ahtiro niã bahsaputa:

Diã-piró magó kari koña boo. Murõ suhti murõ suhti. Wãká wana wana wana. Wãká wãká wãká waiyu. Wãká wãká wãká waiyu. (DIAKURU, 2017)

Behrota ahtiro niã bahsaputa:

Peru suhti peru suhti. Wãkã wana wana wana. Wãká wãká wãká waiyu. Wãká wãká wãká waiyu. (DIAKURU, 2017)

Desubari Wõãkũ muĩpũ bohre mũãtirikurare, umuse pahti muãgu ahti bahsamõrĩ bahsapuma:

Wãkã wana wana wana. Wãkã wãkã wãkã waiyu. Wãkã wãkã wãkã waiyu. Buya waiyu buya waiyu. Buya waiyu buya waiyu. Buya waiyu buya waiyu. (DIAKURU, 2017)

Ahtiro Desubari Wōākū poose merārē, kuū nūmōrē, koādupo, kuū buibakarā numiārē sirutukā weépu. Naā numiārēma yukūduka mahsa numiāti wehkūparā. Toho niisa wehá pukāyā pohtere niīwī yupaku Diakuru.

Ahpī Baasebo kerā, kuū makū merā ametuti, wuama yuu makuta niimi ahtiro niī buikā ahkeosami niī dukū nūō wahpu. Be”ro yoakā sianūkūbakiati numiātīpu wariro mahkōrē, behro tuopu kuū mahkū huaboase. Yumakūta niimiība niīgū dukure, kīī, wehta, pohka poopu. Behro kuū mahkūtiro tuanū werepu wahpugure wuitigata radiogusamū niīpu.

Buhtuyari Wōākū kerā mūrōrē popu, yāmīrī mahsare. Yāmīri ahkaro dukayurore, naā yamirī mahsa buikāperoro wehoro wehparā. Nūkurī ahkaro wehe ohparā naā umukori mahsarē yamirī ahkarore. Yāmīrī mahsa kuū Buhtuyari Wōākū, mūrō pookere hurā diiyoa boaparā werī bukureapārā. Ahte pooseta amarī yātutise, niīpe ūkūse kuoyuroti niirā wehsetise niisa niīma.

Ahpero niīsata ahrā Diroá, wubatiri, tōpari, suopawa, waí merā, yaiware naā pohke. Nāā poosāti duporore, naā uro merā, yokoese wehparā waikurā ahkea dupopa tohta buhpu makusiakaporo, yokoserā wehparā. Tehrā Diroá, arí buhpo āmōpīre kurē wuakamū miīparā. Ahti āmōpīre niīporo “apōpīre”, buhpo niīmapī. Naā pohsarī nūmūrē, yukūduka gaahpida , diī gaahpida, waí gaahpida tiāparā naā wahá yaiware, naā pūrō gaahpi diārō tuoyā kurarre, bahsa wiīparā hāpumerā. Ahti bahsamōrī bahsaparā:

Yaana niku. Yaana niku. Yaana kena. Yaana kena. Gaahpi yaana kēna yuka. Di yaana kēna yuka. Di ya pidi weyo. Di ya pidi. (DIAKURU, 2017)

Ahti bahsamori bahsata nūkōtarā. Ahti bahsomo bahsaparā:

Gaapi yaaka diya waya. Gaapi yaana diya waya. Gaapi yaana kena yuka. Gaapi yaana kena yuka. Di ya pidi weyo. Di ya pidi.

Ahtere bahsarā gaahpi siīrī bohreakāparā, tehe wahterore tihī bhasari wiīre, ahpekataparā wehparā. Naā wahá yaiwapea tuomasītiparā gaahpi niāsere tuoyārā. Naā tuomasītiri kurarema bohre muātirikurare Diroá bahsawiparā, bahsariwiī sohpeputo bahsasutuarāta, tihī “apōpīre” miīyēparā bupo pahparā. Tehrā naā behsake niīsato niīwa bukurā kumua.

Toho wehrāta ahtokāteropurema bukurā kumua poese nūmūrī duporore bahsari wire ohpere bahse, boewenukōka wehparā. Yārō wahbosa poorinūmūrē niirā amerīn amepa webosama samūrā merā. Ahtiro niipato pohse nukākaro niī werema bukurā kumua.

Poorārē gaahpi tiāsedari

Naā bukurāpua arā yokoāteropure yahā wameti puekupū yakāseo nuukō ameri naā pahku ahkabira me'rá naā peyarā, perure duhti ameri yopeokūparā niwā. Tohwerā tehenumurire noorema ameri ahkasuonukōrati niirā, ukuse tuhorātirā, muro tuarātirā niirā. Naā dehsabasere numurire, naā dahrare me'rāre, poosāse pihsukupā keoro ohrā Poose Bahsamori.

Ahtoma Bahsa buhsaturise, yukuduka buhsa turikāse, Wai mahsa ya turikāse sā'āsa niima. Ahtore poosāsere ūkūrā, umuko yōrikāse mahsa niirā arā miriā porā turikāse, murōpu turikāse, sā'āro wehsa niima.

Ahté pohsāse niisa itiaturi kahse nirokāse wamtise wiopesase niisa. Gaahpidari me'rā bahpatise nukā hehase niisato nii ukuwa bukurāpua:

Wubatiri Poosarē tiāsedari

Keoro ukuse mikārāpua, gaahpidari toho sirimatikarā nii ukuma. Wubatiri porātirā, kumu kaahpi puhtisāgua, tehe wamatise gahpidari, masikupi. Tehguta kuu kumu, ahté gaahpidari ahtiro wametise siirise ahpokūpi: Guruyā gapi, nitī gaahpi. Ahte puada gaahpida: Guruyā gaahpida, nitī gaahpida, niisato wubatiri poosarāre tiasedadari.

Kumu tehere yanurugu, gaahpidarire miguputa, bahse dohresami. Doaguma kuu siriāku kahtire yemekāpu yāhsa nukomi. Tihí guruyā Gaahpi tehkore yumiri sākasmi, tehe wubatire horita yāmatise dahresami. Ahtida nitī gaahpida me'rā bahātiroma dupua wehtua niāse wasama nii. Masígu noa kuu wehtiro me'rā numiritaeo wehe sirikami niwi yuupaku marikā. Ahtiro wessama ahtedari nimapeorā, tehro gahpi hori yāra yamatise wahsa, dupua wetuase kuasata. Bahsese nirowe niiwí.

Tehrā ahtere ūkūmūtā, yahigu pahmūtā, bahsawiarā mēō hūwianukāwā, ahti umuse pahtikārā niīpetirā merā, yātunūkārhea wehe bahsarā wewā ahte bahsamōrīma.

Ūsā wīrā porma capywaya pohse nūmīrī diakūmeta bahsase niīsa, pehru, gaapi naā sīrīse nūmūrī toho bahsapesama. Niīkā kumarē, puati pohse wehseta niīsato, kumarī pure yahā, capiwaya e gaapi sīrī wehse nūmūrī puekuri wahsa.

Figura 09: *Gaapi Pegu* (Kumu)

Miriã Porã merã pohsãse

Wirã pohrã yukuduka niipetise mĩsã pohsama mirĩã merã pohrã, waikudiri bahpatisata. Dahsea waĩ naã pohrãkãrãrẽ dukayurã.

Miriã merã pohsea, porãta mamaphiare amõyeri niĩsa. Mirĩã naã puhtirã “tarãsã”, puarã bahpatisama ahpĩ “buha”, kuũrẽ bahapatigu niĩsami “yama”. Arĩ tarãsã, kuũ Busari Goamũ uta mĩrĩgupu (sorveira), pehsagu uhtipesakere kiogu wehpũ aria.

Miriãũ Tarãsã, wiĩrã põrã yagu diakũ meheta niĩgu wehmi aria. Tohwerã usã niipetise kurari arĩma pohrã puhtisa.

Tehrã mamaphia amõyenoãhã, puhtisãrã niĩsama arã pohri nũmũrẽ. Sonũharãma kumu mũrõ naã duhpopapu puhtipeo burokabero. Kumu gaapi miĩburutisamita niĩwĩta.

Ahto niĩtĩsato usã wirãpema nãpea mamaphia tĩãmũta, behrope naã niĩrĩbukurã sĩrĩsirutupãrã niĩwãba niĩ wãkũkati. Yuupema wĩrũ yuu pahku ahtiro wehere wiĩta.

Ahtore niĩko pehkasõ BERTA G, RIBEIRO, wãmetigo wiĩrã ye buẽma kosiagoma ahtiro niĩ woãko niĩmõma póosekãsere:

Kumarĩ poeri nũkũ pohteirkãra diapaya karã, neẽrẽkiã póose wãmetise nũmũri, ahpe kura kãrãrẽ pihĩnẽ. Yukuduka nũmũrĩ niĩkarẽ, waiĩre, ahpeyenó ãmẽrĩ duakayuma. Tohõ wahterore gaapi siĩri, apheyeno ñarãtirã. Apheye péeru, pahtu, murõ ahte merã bahpatiburoma....Ahte nũmũrĩ pũma póose wehrono wehrãma, péeru diakũ siĩrĩ wehmama, amẽrĩ wehseri wehtamũrã, ñabuẽriwi wehrã, ahte ñawũ yuu (Gaapi, páatu ñanoña marĩma). (BERTA G. RIBEIRO, 1995. pág. 25)

Koõ serĩñarãma kihti werekãrema, ahtiro niĩmĩpari póose duhpoporũma niĩ tuoñaditusako niĩwõma. Tehgotama pehẽ wãkuũsetisema whatusakaoro niĩwũma. Dehrowerma ahtiro niĩ ũkũse mãsĩ mirãta wehẽsitima. Ñẽnõpe nãrẽma wehtikãña niĩ miĩtitoma niĩgo woako niĩtusamo.

Noa noho nisari Gaapi Bahserã, Doharã.

Ahtore gaapi puhtisãsere arã “Sioyapu diarã mahsa”, diakũ keokũpara gaapi ohtesere. Terãta naãta gaapi puhtisãse purĩse. Utãpata Ũmũsitio (rio papuri em acaricoara), Wimũ sioyapu diarã mahsa mahkũ, kũ buakãrẽ ahko imĩsore, ahko marã wẽrĩ, ũroyã ahkomorõda,

Figura 10: *Gaapi dohkegu e nimasãgu* (Kumu ritual do gaapi).

nĩtĩ ahkomõrõda. sɔawa ahkommõrõda, ahko wahro, ahkomarãrĩ imĩso, dihĩ imĩso. Ahtere merã koeparã kuũ mahsurẽ.

Ahteta niĩsama gaapi puhtisãse wahroa niĩwĩ ahtore ohosamima tuogusamũ: naã wimũrẽ ahko imĩso merã naã kumũtaroreta, dohrẽkeosami kumu gaapi sĩrĩgu yãmatiato niĩguata, ahkopu imĩso pahsaro wehpokeosami kuũ yãdiokare.

Ahpero niĩsata ahte ahko marã wẽrĩ, ahtoma wiĩpe mõrõsami niĩwĩ, kuũ yãmatiato niĩgũ, kuũ yãmorõkã ahko kahpere dohkebiato niĩgũ.

Niĩsata ahteta ũroyã ahkomorõda, wĩmũre nĩtĩ ahkomõrõda. sɔowa ahkommõrõda, ahko wahro, dihĩ imĩso (sumuãkãse) ahterema tuhsãkũsami niĩwĩ.

Kumu gaapi pẽhẽ dahre wehku, kuũ wiĩ wiatidũporo, mũrõ huguta gaapi mahsũ ahti marĩya pahtipupere uhpũsãheã nũkãsami. Pehguma kuũ uhpurire heõnũko pehsami, gaapi dohkegu kuũ uhpukoreta gaapi uhpuko wahto niĩ dohkesami. Gaapi sɔowapu miĩpeo piodiguta niĩmãsã puhtisãtasami.

Behro merã buãpa gaapi doasibiose. Tehgu kumu, gaapitu kuũ pohseyati dũporo, mũrõ puhtisã, ôho pũrimera yosoã, añurrõ wiaro añuro arĩ muĩpũ pehka merĩtiheãnũkapama Ahtiro wehẽ siriĩkũpa naã marĩ ñekũsumũãpuã. Ahte niĩsa kumu kuũ gaapi puhtigu kuũ tuhsãkũsami imĩsapawa.

Gaapitu

Gaapiture wehrãtirã behtise merãta bahpatise niĩsa niĩwã. Tehgo kuũ umũ nuã miĩgu wahgu mũrõ pohtiku amagu wahsami. Tehgo koo numiõ kerã behtikota wahsamo dihĩ suago wahgo. Numiõ tihũre yenukãgotigo behtise pehtikabero wenũkãsamo. Meõ niĩgõ mahko mehta wehsamo tirũre. Kumu mahho wiĩkakũ mahko. Tehgota tihũre yego, masĩgu mahko, kuũ werekã tuoko niĩsamo, tihru niĩsetisere. Buhpe kãhse hori, pohpeapu kãhsemasĩgõ. Tohogota koa yego ahti niĩsetiro naã bukũrã ũkũrã wehoro wehkarũ niĩsa tihruã.

Gaapitu yero diaãkũ diakũ duhtiko, tehe gaapirotu horipeo masĩgõta. Koo niĩkõta tihũre yanũru, bohpo mũã wehgo. Koo peokaberopu kumu tirũre bahsegutigupu tuanũsami. Ñenũheagu ahtiro wãkũrõ merã miĩnenũhesami niĩsami:

Gaapitu ahti marĩ kahtiri pahti niĩrõwehsa. Tehro itiã pahti dukawahtisa: umũse pahti, dihta pahti, ahko pahti. (DIAKURU, 2017)

Tehrota tirũpopeapure itiã tahtipa dukawahtisa. Masã kurari dukawati nũkãheasa: Umukori Mahsa, Pamũrĩ Mahsa Utã Pĩrõ Porã, aã tuoñarĩ pahti, niĩrõwehsa gaapitu.

Hori gaapitupure naã ñakũke, bukurã bahsamorĩ, (bukurã bahsa). Naã gaapiwaya bahsara naã ñakũse.

Apeye hori naã itiã kura karã bahsese wiiseri hori dahrese. Tehrota ahtokãteropure tihi gaapitu pamurĩ mahsa na bahsase wiiseri pamũtikarema. Tehê pamurĩ wiserire ahtiro niĩsetipã niĩtu niĩsa gaapi hori merarê.

Figura 11: Gaapitu (pote de *gaapi*).

Gaapi Wahro

Yāsa wahrokā kā wahokā niīsata. Ahti wahro itiā ūkūse mītisa: Mahsa dohtuari wahro, Mahsa kahtiri wahro, Wimū gaapi mahsu kuū sūmūpe. Teguta kumu tihí wahrore wamēpeosami: ōpēkoda niīsami, karākoda niīsami, uhpakoda niīsami. Ahntiro nī naā bahseka wahro.

Gaapi wahropu hori naā woake, aphpe turikārō niīsata, tehē hori kuū gaapi mahsu kahtise dahri; omēdari, akhko dahri, dihí dahri. Ahtere kumu kuū herisāpeo wahro.

Ahpero gaapi wahro niīrā, gaapi niīārī wahro, gahpi tiārī wahro, gaapiwaya bahsarā sīrīrī wahro. Ahtiro nī naā kumua, wameōpeo wehē kiori wahro niīsa.

Gaapitu, gaapi wahro, ahtere kumuā naā añurō bahsekā kuose niīsa. Tehrāta kuū gaapi ñanūruḡu diakū. Gaapitu, gaapi wahro ahto nūrōnorōsa niīkaropure ñanūru kuū wehse niīrō wehsa.

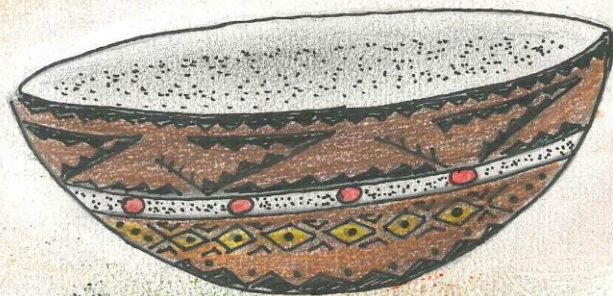

Figura 11- Gaapi wahro (Cuia de gaapi).

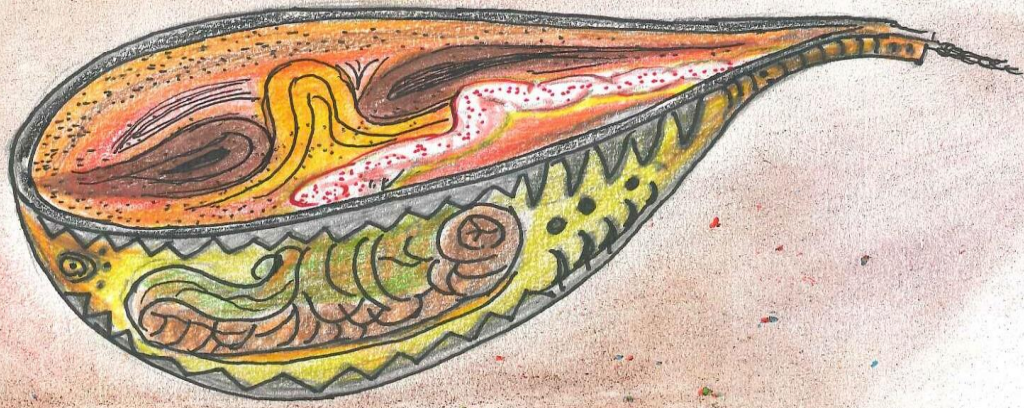

Figura 12- Gaapi wahro (Cua de *gaapi mahsu*)

Noa sirī duhtirā weresari

Ñokoãtero puerori kumatakã ñaã merē kumare, kumu wiikakū umuko wíō, yukuduka wiō, wai mahsa wiō wehtare bohporá, bohpoatiduporere. Ahpetero yukuduka nūmūrī, wai turīse nūmūrīre, amoyese nūmūrīre. Arã niirībukurã tuoñarãno merã nerēnū. Marīrē gaapire sirīrō uasato niīguma, behtiduhti, ahkore hetoaduti burōta. Gaapidari miãku ahpoakure puekurire wametise nūmūrī tuakeakã ñagu. Wai pohti dupore, Yukuduka pohti duporo, amoyeti duporore, ahte dahrīre siirīnowū niī aphpopu.

Tehrãta duporopuma noō niisedari tohō siirīmatikãpara. Kumu kuū duhtipopure tuorã, pahtore suarãwa, murōrē ahpoō, ohpere bahse bahsari wiire buewekã koate yupara gaapi siirīãti nūmūduporore. Ahtore niisama niīma wiī bahserota gaapi siirīãtidupororeta kuū wiikū kumu bahserota. Naã gaapi siirīrã, siirīrãma tohō tūrō mahtikusiarī niīgū mūrō, ohpe bahserota:

Wií niĩsami, kahtiri murõ wií. Kahtiri wahtoro wií niĩsa niĩmi. Ahtiro niĩpeogu niĩkuporãta wehroho ohpuseo nuũko yamami peosami, herisãpeosami. (DIAKURU, 2017)

Tehẽguta kuũ kumu bahseguma tihí wiire añurõ ahpokã, niĩkuporãti nuhear gaapi siĩri nũmũre kohte dihsami.

Gaapire dohrẽguti bahpatise: Murõ, pahtu Pehru (Desenho de pirãmide de dã poder).

Wiĩru mahkũ Diakuru yuu ñekũ mera diĩnañogũ. Ayũse ùkũnañõrã wekũwã. Ahte Waí woãri murõrõ, Kahtire pahtu wahro, Péeru wahro herisãnũri wahtoro niĩsato marĩ kahtise ahtiro okũwãta. Ahtere wiĩmũ niĩgũ tuokawũ.

Tehguma niĩkãrõpũrema, yuu wãkũkãtima, gaapi merã buahsa ahte buhkurã naã ùkũse, toho ùkũmakãrã mẽhte wehsama niĩse wahkati. Tehe gaapidari meẽdiãkũ niĩsata, apeya merã bahpatisa gaapi siĩrsea niĩgũ serĩyãnũrũwuta. Niĩkãrõ mẽhta niĩsato gaahpi niĩma puhtisãse kẽrãta dehrope nũkãtito mahsi siĩrse bauakati.

Ahtorema yuu gaapi kãsere ùkũserma, ahte niĩsama gaapi wehro uhpũsãketa duhtuaseta wehse niĩgũma itiã amõri turikãse niĩsa. Tehgu kuũ kumu kũya kahtiri kũmũrõ miĩñenuheãgũma: Waí woãri murõrõ, Kahtire pahtu wahro, Péeru wahro herisãnũri wahtoro.

Usã wirã põrã ahti wai murõrõ niĩrã, kahtire heri õmẽda, kahtire pahtikãda. Niĩguma siĩãhuguma tihí kahtire õmẽdapũ õmẽtinũkãsami. Tehrãtama gaapi doarã puhtisãra tihí õmẽdapũ dohkesã niĩãrõ nukõsama.

Pãatu bahgu, kũya kahtiri wahtoro, tuoñnarĩ wahtoro, masĩri wahtoro hẽõnũkõ miĩbanũheãsami. Gaapire niĩãrõsãgutiguma.

Gaapi siĩrigutigũ, siĩritaguma ahti Péeru wahro herisãnũri wahtoro ñegu siĩri nũkãhẽanũkãgu, siĩrinũheãgu, ahti uhpũko herisãsediari wahtoro hẽsãinũkõ herisãnũheãsami.

Tehgu kumu gaapi murõrõ hẽõsami, pãatu gaapi wahtoro, gaapi uhpũko amesũpeosami péerurema niĩwĩma. Ahtiro tuoñarãsama niĩse merã wehsama niĩkũ meta niĩsami. Teherã gaapi, pahtu, murõ, péeru arã ahtere dahrerã gaapi siĩriãti duporo gaapiko wehro diakũ puhtisã doasama.

Ahte niĩsa kuũ gaapi mahsu, pehgu, dohkegu, doãsibiogu, kuũ gaapire puhtisãgu, gaapi niĩrõtagu kuũ keo bahpaitese. Tehorma ahteta niĩrokasema, siĩriãtiduporo, siĩrikura, siĩrikabero. Ahti pahtire ahponukõ wehse. Gaapi turi kãsere ùkũse niĩguta ahtiro o'yuu. Ahpe turi kãhse ùkũgũ mehkãpe miĩmami nũkõ. Ùkũsetirore meẽkãpe ohsata.

Tehguta ahte pohtirārā mahsise, yuu buese noõ buegu dasei mahkũ Bubera Põrā kurakũ. Kuũkerā ahte Murõpau uhsetise tehgu kuũā mahsa buhsa turikarõpe miĩwākõ pahkure sēriña woaku niĩwĩ:

Mürõgu mera ahte mahsā kurari buākara niĩwā niĩ woahku niĩwĩ. Tehē pũrĩ nũkũ arā wiirā, dihkarā ahperā niĩburorā, bauâpara. Murõpau uhsetise naã péeru, gaapiwaya bahsase nũmũrĩre, póose nũmũrĩre (miriã mera). Amõyese nũmũrĩ, heriporā basese nũmũrĩ. Ahtere bahpatisama páatu bahse, mürõ, gaapi. Ahte niĩsa añuro tuoñakā wehse murõpau uhsetiserema. (JOÃO RIVELINO R. BARRETO, 2012, pág. 67-68)

Ahtenorē bukurā ye bahseturi kahsere, ũkũkama neẽ niĩkãro ũkũtisama. Ahpĩ mehkā ũkũ, ahpĩta ahpero miĩwākõ ũkũ ehsama. Tehro ahpeterore bahsese ñetisa. Dehro wehro niĩñarē?

Dahsea mēhkā heriporā wāmetisama (pamũrĩ mahsa wāmē). Wiirā mēhkā heirporā basesa mahta (arā umukori mahsa wāmētisama) Arā dihkarā ahpreo heriporā wāmēye basesamata (ũhtãpĩrõ põrā wāmētisama). Tehrãta naã peñarārē, ũkũsere amērĩ dukayu wehsetikũkarā niĩwā. Naã ahkawerogo doatika ahtiro niĩ bahsegusamũ niĩrã.

Noa Gaapire niĩmasã/dohati.

Naã gaapi siriãtinũmũ dahporore, itianũmũ behtikũpũ. Tõhta niĩma niĩ ahko ehteo wākā, bia bahseke ba'a, mürõ bahse puhtiwo. Gaahpi siriãte puekuri nukũ, ahte gaahpida niĩ ahpopũ kuũ kumua. Kumu gaahpi yãnurũgu itia partire dokesãnũkãhea kahtigu niĩpũ (Umũrĩ mahsa pahti, Yukũduka pahti, wai mahsa pahti).

Gaahpidari miĩgu wahtidũporo kumu gaahpi murõ putisãtakũpũ. Tehguma tehdari miĩguputama putipeotapũ. Mitoaheama gaahpidari pamũtõguta doaguma niimãsapeopũ. Gaahpitu pehkame bui miĩpeogu peehka tutiaguta, tehe gahpi peka porãti niãturikãrã niĩmasãpũ titũpure.

Gaahpitũre miĩdũpo ahpeturi kãse niãse turi bahse nimãsãputa, tehe wepeogu, kuũ gaahpitu moãdũpoatidũporo, ohopũrĩ merã yohso yãpũ. Gaahpi ayũrõ niĩse niĩrõ kuũ ohporĩ yosoyãkãre merõmerõ asipamarõ, tehe niĩporo ayũse niãse. Kuũ kumu ahtedere gaahpire yanurũgu, gahpi doagu, gaahpi bahse niĩmasãgu, niipetise gahpi niĩmasãse turi kãse masĩgu.

Arĩta niĩsami gaahpi mahsa turiku, amoyeri mahsu. Wio mahsu, wiõpeori mahsu. Tehguta kuũ bahpatisamita kuũmerã kãrã, niĩrĩ buku, numiõ niĩrĩ bukuo. Gaahpi doasse nũmũrĩ, mamaphia naã amoyese nũmũrĩ kuũrẽ wehtamũrã niĩparã.

Figura 13: *Gaapi doâ nimasã puhtisãgũ* (kumu pajelador do efeito da gaapi)

Gaapi tiāgu

Gaapi ñanūruña niiku itia numū behtikuma. Puekūrire ñakasanūkō ahtedari siirise puekuri niima niī. Ahtē gaapidadari miīguwa, miītohear , dohke pamūtōta nūkō, dohasibiota gaapi nimāsata nukoma. Kuū gaapi doasā ñanūrūgu bahsitama siiriī mūtasami kuū mera kārā mera.

Dihkuse wahri kuū ahperā tiāteri nuūkū siirīta nuūkōma. Gaapitu, gaapi wahrore miīnenūheā. Mūrō hu. Kuūbasi puhtipeoburo, herisā peonūheātama.

Tihī bahsari niītuori tukūpu bahsa dūpohtiburūti, tihī bahsarawīī pōhtorō sutuāepo. Kuū kumu wiīkakū tihro tuānūkāheāguma. Ahte niīputoma niīgūma gaapi wahtiā nūkāheāsamima kuū wiīkakūrēma.

Ahtore yuu pahku niīwīma tiāgū, siirīgū. Ahti pahtikarā meta niīsāmana, puā pahtikarāre masātirā niīsama.

Gaapi tiāgū, arā umukori mahsa (Mūipū, Būho), naā uhpūripū dohkewehti, uhpūtiheānūkāsami masāti nūkā wehsami.

Arī kumu gaapi wahro ñeē kūrē onūkārī wahro siirīgūpea, diawire arī pamūri mahsu. Yugūpo wiīmū gaapi mahsūre ñeē pohterīkūre masātisami.

Kuū wiīkakū siirītaka behroma, ahperārēma kuū ahkawerērā tiā burōsamima. Tehē tiā peota nūkō. Páatu wahro mūrō bahpati burutisata, kuū gaapi ñanūruña tehē miīburutisamita. Tehē behrota wiōre puhtisamata naā bahsima. Behro pehru numiā tiāburutisamata.

Añurō wahkārē mamaphia wēōpari puhtipeburuasama. Ahperā gaapiwayare bahsasama. Kumuāpea amarī mūrōrōrē sīāhu wehdisama.

Ahpe mahsa pehru samūrā ehtarārē, pohri mahsapema. Gaapi tiāse mekā niīsata niīma. Kuū gaapi ñanūrūgu diākū aphosami gaapi kohre niīma puhtisāgukerāta. Ahpī niīsamita gaapi tiāgu, kuū kumu wiīkū bahsita, kuū mūrō tuakabehro, numiā pehrure tiābetokabehro. Pohse ekatisāka behro, naā sāmūrārēma. Gaapire kuū pohse ñeēgu naā pohri mahsarēma. Mūrō tuānūheāma. Ahtiāpamū, ahtiapa mūhsa niīgūma gaapire naā sāmūrī mahsare tiāgūtima.

Kuū kumu bahsita yagūre pahta nūkō, gaapiture miīwūā tiāburūāsami naā sāmūrārē. Kuū kumu ahtirota pohterīgūti niī tuoñakaropū gaapi niīmasā puhtisākepu tiāggū wehsami ahtoma niīma.

Kuū sāmūgukerā gaapire tiabosami yūre niīgū, mūrō siāhuku, ahpokūpu sāhēnūgu wehpū. Kuū yaro gaapi niīāro komūtaro merā.

Figura 14- Gaapi tiãgu (kumu que oferecendo o *gaapi* para *baya* na casa de ritual).

Ahtiro wehsama gaapi siĩrĩrĩnũmũrẽ bahsari wiĩhre sãnũkãrã. Uhsã wiĩrã põrã umukori mahsa mahsama Bahsariwiã, Kahtiri pahti, dohtoari pahti niĩsa niĩma kumuã. Ahtore ahpĩ deseita kũ ya kura kãhse buegu ahtiro niĩ wiaku niĩwĩ:

Ahte wiĩseri waiĩmahsa wihseri niĩsa. Tehro diakãse, diĩhtakãse, òmẽkãse wiĩseri dukwatisa. Tehro wihseri usa deseama niĩrõkase wiĩseri niĩrõwe. Waiĩ mahsa naã niĩse, kahtise wiĩseri, bahsaka wiĩseri niĩrõwesa. Tehẽ wiĩseripu añurõ niĩseti mahsãpuhtikã niĩse wiĩseri niĩsa. (DAGOBERTO LIMA AZEVEDO, Da, 2016)

Usa wiĩrãpea ahtiro wãmepeo, pamũrĩ wiĩseri (mahsa ehkatisẽ wiĩsere, bahseriko wiĩsere) niĩsa niĩma. Tehrãma ahtiro niĩrãma ohpe baseka buãwe wehnũkõka dihsama ahti bahsari pohpeapure.

Ahtiro niĩsa kioro marĩ bukurãrẽ bahpati nũheã. Kihti tuõ wehsetikãrẽ, ahtiro puhpipeasa ahte marĩ ùkũse bahsamorĩ, basese turikãse niĩgũ. Ahte merã ahte pehksã buese wisiridohtkare herisãnũ wehro uasato niĩ wãkũwũ.

Gaapi niĩãse, tuonãro wakã wese.

Duporoputa arã sioyapu diarã mahsa puta ohte kiotãkãparã gaapi niĩrõkãse dahrire. Tehrãtama bahpatisediakũ kiokuparã. Gaapidari diakũ niĩrõ bahseriko werohõ niĩse niĩkãparo. Tehrãma naã sioyapu diarã mahsa pua. Pauãrẽ dari bahpatise koekuparã. Tehoroma niĩkã dahta, gaapi siĩrĩkãrẽ, sahtiro buãkãtimirõta sãtiparĩ diaka gaapi niĩwĩ. Puãda niĩrõ añurõ amesua nũkaheãtisata. Kumu kuũ gaapidari behseweta dohã puhtisãkã uãrota. Ahte gaapi pahtikãse doase, puhtisãse, niĩmaãse dohrẽse mera añurõ huputinũka heasa gaapi niĩma.

Tehrã arã sioyapu diarã mahsa, gaapi puhtisãse doasere keokuparã. Ahtokãtero uhsã umukori mahsa ahtiro keosã. Gaapi puhtisãse dosere niĩgũ. Ahtoma tehre woanorõsa. Ahtere gaapidari kãhsere tuowãkãtigũ yuu pahkutiro tuanũ sãrĩñawu. Paku ahtẽ gaapi diakũ niĩro dehronĩsarima yuu niĩkã?. Yuure ahtiro niĩ werewĩ:

Mahku, marĩ pohtirikãrã wirã porama, ahti mũkokãse basese merã diakũ bahpatisato. Gaapidari diakũ niĩrõã tohõ siĩrĩpese dahri wehro niĩkasa. Tehguta kumu weregu gaapi sirĩse ahpesemẽta niĩmi basekã wehse. Gaapi bahsebutiagu, bahsese niĩ pihsutimikũma niĩwĩ. Marĩye wirã ye merã gaapi doari, gaapi puhtisarĩ. Ahtiro niĩgu niĩmapeogu, niĩãrõ peogu wehsami.

Añurō wehkārē añuse wahsa. Ñarō wākū wehkara ñase wahkāsa wehse nīsata. (DIAKURU, 2017).

Ahtere werepeoguma niirōkāse gaapidadri. Naā kumuā ūkūse merā niīgu, murē meō bahpakiokeoguti niīgu ahtiro werewī wirā yee merā.

Gaapi ñanūrū dohrē puhsisāse

Umurī gaapida

Umurī gaapida doagu puhtisāgu ahtiro ohsama na niī werewī bahpakiokeowī:

Igu umurī gaapida. Umurī mahsa diiro gaapida niīpu niīwī. Iry numirī sārīrō niīpu niīwī. Umurī mahsa gaapida imīsiro niīpā niīwī. Umurī mahsa sumūda niīpā niīwī. Tuhwepeowī imīrīdororire. Umurī mahsa sumūda igu gaapida imīrīrē tuhsa wehpeo wiī. Imīrī dohrorire wahsā tuhwepeo wiī yahsā nukō wiī gaapi hirigure. (DIAKURU, 2017)

Ahotre herisā doā puhtisagu. Gaapi sirīaku kuū sirīātīdūporo uhpure ahporono wehgu, kuū wahdari gaapi mahsu kahtiridapu ohsānūkōgu wehpu. Gaapi sirīgū tuoñarī mahsu niīāto niīgū.

Urōyā gaapida

Ahtida niīsā, niwīta ahnti urōyā gaapida ahtiro ohwīta. Niirōkārōrē murē wereguti niīgu :

Imarī yā urōyā gaapida. Urōyā ñīrīda Urōyā niñīrīda. Umuko diiro hori sumūda. Umurī sumūda horida Pamarī horida sumūdada. Numirī wahro tuhsāpeowī. Tuhsāpeo dio, numirī mōami. Yohopa maāmi nukowī. (DIAKURU, 2017)

Ahto urōyā gaapida nīmasāro niīsa niīwī. Gaapi sirīākure ahtiro wāmeye, gaapi hori mahsise bauate hori dahri. Kuū sirīgu yāmatiatore wehgu ahtiro puhtisāsāmi kumu gahpi doahgu.

Niītī gaapida

Ahto niīsa aperota niīwīta gaapi mamapiare amōyerātīrā puhtisāseta:

Iry tey niītī gaapida niīpata. Pamarī wahri gaapida. Hori gaapida. Wahtīsari hori gaapida. Yepamē horida gaapida. Iry yumīrī

waha tuwapeo dio wiī. Dihriro yoparī yosānūkō yomaminūkō tuhsāpeo dihi amēsuoepo wiī. Wahari niārī tuwepeo yosāpeo wiī. Imirī tuhsāpeo wiī. Gaapi hirigure. (DIAKURU, 2017).

Ahto merā peowī kumuase, bayase, yawa wahse ahte umukori gaapidarire doahsere puhtisāsere.

Yukuduka gaapida

Ahte niīpa niīwīta yukuduka pōope, yukuduka bahsa bahsarātirā. Ahtiro puhti niīmasā doasama:

Waiī murā gaapida. Umurī mahsa poadarima tuarima. Umurī mahsa ye. Waiīmū poadari dohpa warī purima. Iry miriā, mirūda gaapida purima. Mirā gaapida horitirida gaapida purima. Pūrī marī horitirida, Iry imūrīrī sūmūda. Gaapi s. Gaapi siīka sāa, sāa.. (igu sīrīgupure miriū Tarasā magugā). Ahti yukududa guadiropu niīpa niīwī. Umukori mahsa arā dohtoari, miriā pōradari igu tarasā. Igu umukori mahsa. Igu warī wōāri niīpā niīwī. Igu umupo arāpu tarasā niī upusā nukowī. (DIAKURU, 2017).

Waiī gaapida

Ahtro wai gaapida siīrātirā, kumuārātirā, wai pōorā, wai bahsamorī bahsaraturā ahtiro niī dohāta puhtisāsāma:

Diamarību gaapidari, Iry sey mahsarēdaari. Iryreta poamudarita niīmata. Wai mahsa sumūda. Naā poamarī gaapida hēomita. Waiī gaapida iryre meō irimā. Poda wai gaapidare. Arā iry waiī gaapida. Iry marī arīrīda arāmā. Yuku gaapida arīmā waiī gaapidare yrāmā. Naā amā niīsuri merā waiīrīre, waiīpūre arāmā. Ary waiī gaapida bayri bayrimata. Diīro umukori mahsarē amesuoepo tuhweopeomi. Iryreta waiī turīma niīmita. Inerētata waiī gaapida iry, waiī paypūre wehsāpeomi. Iry haysa heriparīriā, mahsa pohrā irimi. Imi umusā waiī gaapida pay seōmi pogu imārī seōmi. Arī tarāsā merā ohwīmi (hūu..gu..hūu gu..). Wai turimarī ahkrotinuko. Ahté yemerī tuhsā nūkomi. (DIAKURU, 2017).

Ahtiro niisato gaapi niimasase puhtisase ni bahpakeowī. Ahteā niimasase keoro siirīkarē. Gaapi siirīgu kuū siirīkārē. Añuse ūkūse buāsa, ñāsekerāta buāsata, ahpīrē bauāti yurokasa. Dehro wero niñnarē Gaapi siirīgupure uhpu niārōpeose niisa niīpeo, niikāroro amesepehātisa niīwī. Buesekāse ūkūrā añusekāse diāku niise wehro ūkūsetino. Aheye niisatota, gaapi niāse dohrēse turikāse. Gaapi niāse kumūtaseta ahpeturikārota niisata niīwī. Gaapi ñemērī nūmīrītase kerā niisata niīwī. Kumu masīgu niīgūno, wiirū kuūya turikāro ohsamita. Kuū tiakure.

Ahkomarā imīsa mōrōsami niīwī. Tehro gaapi siirīgure niā matise wahroma kuū numirīdapure ahko pehāro wehro ahkaroti nūkāhēasa. Ahperota ahko marā wērīrē mōrōsamaita niīwī. Ūrōña ahko marāda, Bore ahko marāda morāsāmīta. Wīi pohpeapure. Misīpe suhtiro imīsuo. Tuhtekūōsamīma. Dīi imīsuo ohsamīta. Ahoko imīsa pawa ohsamīta. Horitise pawa tuhtemōrōsami. Tuhtemōrōtaguta ahte imīsapaware behsesami. Akho imīsawa tutekūsami. Hori imīsawa tuhtekūsami. Herisāpeosami niīwī. (DIAKURU, 2017).

Ahte niisa gaapi niārō dohrēse, naā sirīrā, ñamati nūheāto niī wehse. Ahtiro kumu wehkarē, apeyno añuse bauātise. Gaapi siirīra tohō ñamatikā, ahperā tohō ehtoate kiaheā turūkōñakāsama niī ūkūma. Ahperota niisata samūgu wahgupe kuū gaapire ñemērī nūmīrītasetā:

Ahkomarā imīsa tuāpa tuwekeoburokasami niīwī. Gaapi niārīdari tuāpa numirītakesami niīwī. Ahko marā wērīrē tuāpa tuwekeodiokasami niīwī. Ūrōña ahko marāda, Bore ahko marāda tehere ahkorota kediokasami niīwīta. Misīpe suhtiro imīsuo tuwekeo pawekeodiokasami niīwīta. Dīi imīsuo ahkorakeodiosamīta niīwī. Ahoko imīsa pawa tuāpā tehē paware tūrēnukōkasami niīwīta. Horitise pawa, Akho imīsawa, Hori imīsawa ahte imīsapaware behsesami tutōrēnūkōsami. Numirīttaguta gaapi suhtirore tuwekeodio pawekeomorōkasami. (DIAKURU, 2017).

Ahtiro niī kumūta siīrīsami kumu gaapi turikāse masígūno. Ahtiro wehū gaapi siīrīnūheāgu, tuoñadi niīkami. Tehrota pehē ūkūse niīkāsato niī ūkūma kumuā. Ahtea gaapudari kumuā, wahse, baya wahse, yahí wahse khāse dari mēta niīsa niīma.

Ūkūse nukase amagu siīrīsedari niīsa niīma. Añurō wahsa yūre niīgū nōrē. Gaapidari wiō peokāpu wahsamima kumu, baya, arī yahí. Mahsīrā pahtikāsere mahsīpeorā niīrā wehsamama.

Arāma tohō siīrīnūkūkasama gaahpidarire ahti pahtipure, ahti pahtiku kūū gaapi mahsū. Ahpe pahtikū gaapi baurēoku merā tuoñanū heārāma. Itiā pahtipu ñapōtō tuokasa nūkāheāsama gaapi mahsa dohrāma. Ahtiro niīrā niī niīrāma ahte gaapidari kāhsere behsewonūkōsama.

Gaapi sirirā dero dohkeweti tuoñano heārāno niīsari wirā porā

Naā umukori mahsa gaapi siīrise nūkākārāpuā, naā kahtidari hēōnūko siīrā ahti pahtikāsere mahsīsirā, siīrāta nūkō mahsīrāta, ahti pahti kāhse doātisere masīpeokarā.

Tohō gaapi siīrāta bahsamorīre añurō bahsa amēsūonūno bahsasetikarā niīwā. Bahsamōrī mīriā pahtipu dohkeweti nūkāheā yūnūkāheākara niīwāta. Dūporo kārāpu, gaapi siīrīrā, ayūrō tuoýārāno, bahsamōrī tuo, bahsese tuo, gaapi hori yā wekūpara niīwī. Ahrtore niīwīta yūū pahku, gaapi siīrīrārē, niīkārōho bautisa niīwī:

- Kumu wahkure mūrō gaapi hori wai gaapi hori buasa, gaapi wahropūta dohkeweti mamūātisa.
- Baya wahkure bahsase wehro ahtisati páatu gaapi hori wehro ahtisa niīwī.
- Ūkūse diakū kiokure ūkūse wehro. Kumūrī horiturikāse bauāsa, do kumu ūkūrī mahsu.
- Base se kiokure base se turikāse bauāsa niīwī, niīpetise duhtikase hori buānūkāsa niīwī.

Ahtokāterore gaapi hori kumu ūkūgu, ahtere ohsami: Gaapi siīrīrā naā yāse niīsa, Diapoa upū naā yākūse, bahsase amōpūpūre naā woase, bahsari wīi sāro naā woase, bahsari wīi bohtari woase, wūmatire hori suase, dihparū woase, pirō hori yapatisa. Tehrāma marī wīirā, gaapi horire, kūosa apeya bahsese kāhse, apeye niīsa mamatise hori.

Bahsese gaapi hori numiā porā dorēse, tehe horita wamasata numiarē dūpoa niāse bahse.

Ahpeye hori mamatisepea, bahsarā naā diapoa woase wahsa, tehtata wamasa wehtidare hori na wai mahsa uputinūkāhease.

Figura 16: Kumuãku kuũ ñaãse hori (Imagens vistas pelo kumu em formação)

Figura 17: Miriã Gaapi Hori (Imagens vistas pelo baya em formação)

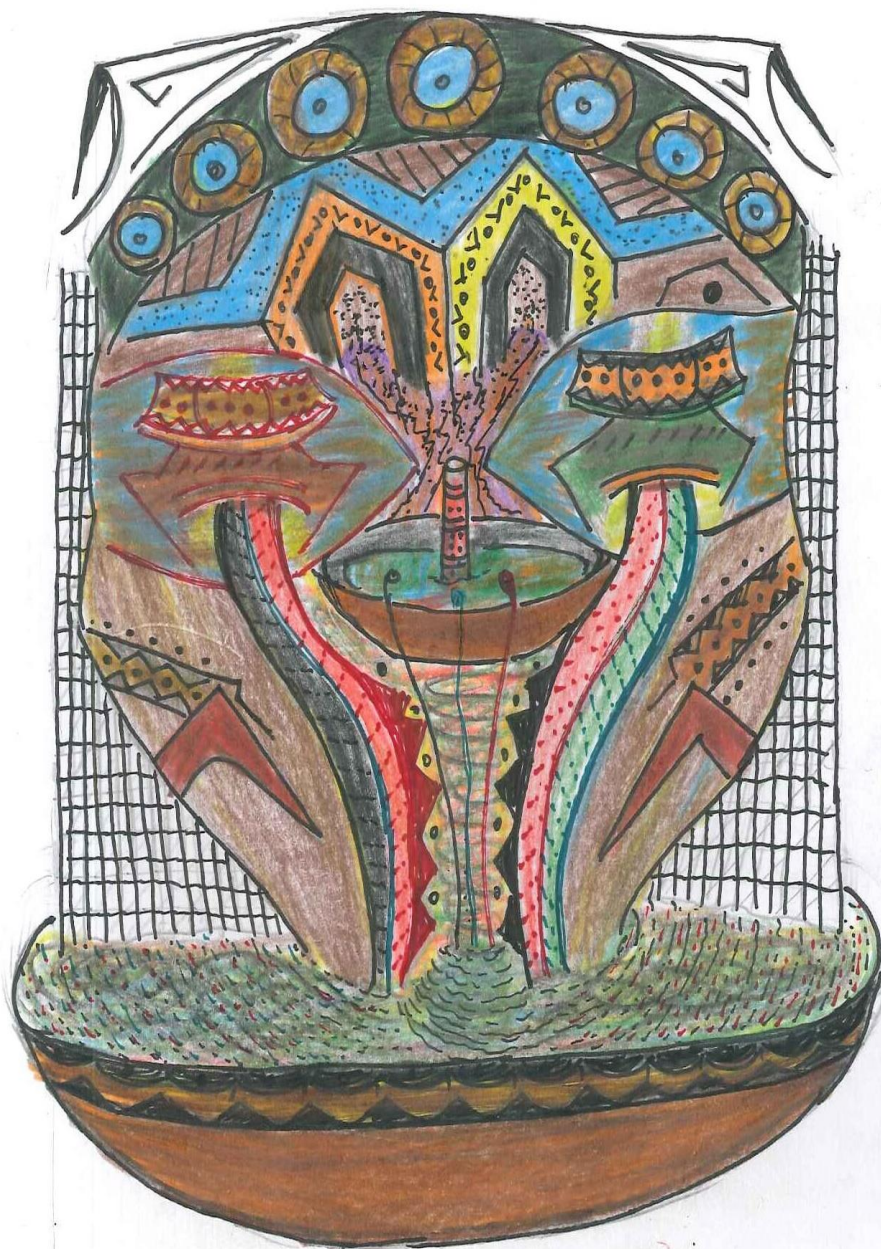

Figura 18: Gaapi hori ukũakũre bauâse (Imagens vistas pelo orador (*Ukũgu*) em formação)

Figura 19: Gaapi hori bahseku niäkure bauâse (Imagens vistas pelo *bahseg#* em formação)

Towerã pahrã ahti pahti kãrã mahsã kurari, gaapi sîrîrãno ahte hori ûkûdiokûsama. Ahtiro niî werewî gahpiri hori kãhsere. Tehgu yuu tuokaro põhtõrõ mahsî ahte gaapi horire. Ahtiro niîpãto makû, ahte niî marî ûkûmahsî marî wirã pora, nîrõkãse gaapi horire.

Tehgu ahte hori niîsa niîgû, yuu tuoyãse merã, niîkãrê hori buakã, ahte hori niîporo dahrata, uhpupu woa, diapota woa, suhtiputa horire woa wehseti dahra atenûmûrîrêma.

Gaapi dero niîsetirãno tuoñaka wesari, ûkûse na bahsaro waterorema

Bukurã niîrã, gaapi puhtisãgû, heridutuãgu puhtisãkarê, gaapi añurõ niîse wiaporo niîwã. Bayaridako, kumuãridako. Arã bayari mahsa, kumuãri mahsa niîsãma, mahsã ehkatire mahsa, miriãporã mhsa tehgu ohpukodaripu, gaapi turikãra naã uhpuripu ñasãpeo yamamipeopu herisãpeopu.

Tehrã mûrõ tuarã, pohse wehresõrõrã, añurõ, ûkûgû añurîdaputa, tuãnûkãrõ marîrõ ûkû merîkã wehsami. Bahsamorî bahsagakerã añurîdaputa ðurûnûkãheã mirîã porã pahtipu uhpusaheã nûkãsami. Wehpari puhtirãkerã herikuoro marîrõ puhtisama, mirîã porã herikuoridaputa dohkesã nûkãma. Añurõ tuoñanûkokãrê, naãmeta bahsasama niîwî. Ahperã arã gaapi mahsa naãrê sãnû wehkã tuoñarã,

Ahpeye wãkûsetise marîrõ bahsa, ûkûseti werãma ahpe mahsa dohõ nûkãrãma wehsama. Tehgu ahtore bahsamorî bahsa nûkãsere. Tehro bahsamorî, ahtiro niîrã bahsasama niîta bahsiotose niîsa.

BAHSAMÕRI

WAPIRI BAYAKAMURI: Wiîka Bahsa - wubatire pogu bahsã sãhse.

Niisata bahsamorita, naã wubatiri poosarã bahsa sãhse. Ahtiwa nissato. Kuu baya bahsagu, bahsatamuã wehsami. Ahti bahsamori wapiri bahsa niisa niîwi. (Sem tradução, pois é canto não compreensível, possivelmente é uma língua mítica).

Mahî wapiri. Mahî wapiri ya. Mahî wapiri dyawa ya. Mahî wapiri. Mahî wapiri dyawa ya. Mahî wapiri, Mahî wapiri dyawa. Mahî wapiri dyawa. Mahî Kawayuri ya. Mahî Kawa ya. Mahî wapiri. Mahî wapiri yawa. Wapiri ya. Deyu marinuku Yamarinukó. Ahã deyuri waya. Wiíro yhuu, wiíro yhuu..huhu.
(DIAKURU, 2017)

BUA BAYAKAMÕRI- Waykurã pohsãgu Bahsa Sãhse

Ahti bahsomri duhporore pohse missāgu ari miriā me'rā tuhsāsami, bahsagu yukupu, hāuōpu me'rā bahsa tu'usasami nissami.

Ihí..Ihí ..ma'ā. Hā..mariye dihkena neno. Kena neno. Mariya dihke kena neno. Kaneno nomariye. Kaneno nomariye. Kaneno nomariye. Wuamariye. Kena neno. Kena nenoka. Kena. Kena nenoka. Kena hihii..māā. Hā..mariye dihkena neno Kena neno. Mariya dihke kena neno. Kaneno nomariye. Kaneno nomariye. Kaneno nomariye. Wuamariye. Kena neno. Kena nenoka. Kena. Kena nenoka Kena ..Ihiii....māmāā. (DIAKURU, 2017)

UGĀ PURI BAYAKAMURI - Yukuduka Pohsagu Bahsa Sāhse

Ahti bahsamōriā, yukuduka mahsa merā. Yukuduka nūmūrīrē gaapi sīrīrā, miriā porā merā pohsarā nā bahsese nīma ahtema:

Waku ya yumeri. Duya kahperi. Waku ya yumeri. Duya kahperi. Wakuwa meri. Wakuwa meri ye. Yho waku wa yumeri. Duya kahperi. Ahā deyu waya. Wiiro yhuu... Wiiro yhuu.Waku ya yumeri. Duya kahperi. Waku ya yumeri. Duya kahperi. Wakuwa meri. Wakuwa meri ye. Yho waku wa yumeri. Duya kahperi. Ahā deyu waya. Wiiro yhuu... Wiiro yhuu. Ah wiro ya, wiroya. Mhāā..heee. (DIAKURU, 2017)

WAI BAYAKAMU- Wai pohsāgu Bahsa Sāhse

Ahtema wai pohsarā na bahsase nī ahte, pamūrī mahsa, pamūrī poe tuaparā nā bahsake:

Wai meru payaka, nakō wiru, kuya yari. Wai paniku yaiwa. kui meru payaka nīya, mariku yaiwa. Wai meruya, yayaka, Wai yumeri, yuku, wai yumeri kuyaiwa. Wai meru payaka nakō wiru, Wai meru payaka nakō wiru, kuya yari, Wai paniku yaiwa. Wai meru payaka nīya, marikuyai. Wai meruya yayaka. Wai yumeri, yuku, wai yumeri kuyaiwa. Māhā. Ya ya...yehê ya... yehê ya. (DIAKURU, 2017)

Ahte bahsamōriā bukurā bahsa nī. Tehgu diakakure nī ahtokāterokārāpure, ahtiro nī bahsarā wehpā werehta bahsiowe. Nīkā bahsamōrī mehta nī, pehe bahsamōrī dukawatikā.

Figura 20: Gaapi pahti (Imagens do gaapi nos rituais)

DEHRO BUEKERE WERERO IV

ATOKĀTEROPURE PAHKASE MAKARIPURE DERO WESETITI ATE GAAPIRE

Ahte makārī pehkāsa wahtero ahtirā, ahtikārā niīwā: surara sārā ahtikārā, buerā ahtikārā, ahperā dahrase amarā ahtikārā.

Naā pahkusumūā sirutuburutikārā niīwa, naātiroputa añuse niīsa, buese wiiseri, doahrise ñanūrūse wiiseri, neē ñenō duhsatisa niīse merā wākūse ahtikārā niīwā ahtopure.

Naā wākūke wehrobohkatikārā niīwāma. Pehē diasase naāre buakaro niīwūma. Masīrā porā, ūkūkārā porā, masītirā wehrobohkatikārā niīwāma, ahpeturikāse wahkūsetirā niīmirā. Pehkasārē dahrakoterā, wakārā niīwāma bahāsīrīrā, kahtisīrīrāma.

Ahtopure yukawerā, yuu bahsukāra, ahpe kurari kāhra, burunūkara, naā masīse miīkātikārā niīwā. Pehkasā wiorā ahtidihta duhtirā ahteta niī, pohtirikārāma. Ahteta niīsa naā kahtise. Ahtiropure wehtamūrō yuusa niīnoyārā marīrā.

Ahperā pahiri mahkā dehkopu, naā dahrese duhasīrīrā, ahperā pehkāsā ahpeparē kārāpu heakā wēōpari puhti ñonūkū wehkusiarā wahkākārā niīwā. Naābasipea ahtiro niīrāno mahsa niī ūhsa, ūhsārē ñañā niī wākūsetiro merā, naā māsīsere ñosiā wemikārā niīwā.

Tee wenūkūsia kaributirā arā, Wiīrā, Dihkarā, Dehsea. Naā bahsase wiīsere pākeahēakārā niīwā. Ahti mahkā puhtore.

Ahto sirikāra ahtimakā siīparēpere pēākaikārā ariaú wāmetiropure arā saterea (Ahko Mahsa), niīka makā, wehkarā niīwā “Saruapé¹⁹” wāmētirimakā.

Ahperā Saterea, Dihkarā dahsea morērō tarumā tihímapu bahsase wiīsere weē, pehkāsārē bahsaño, ahpeye naā dahrasere duhā kahtima niīkamama. Arā wirā yuu pahku ahkabirā wamūyā kārāpea, arī

Kissibi kumu kuū ahkabi Tarōmū merā. Ahti mahkā dehko niīkusiakūmi kahributi, ahti makā buipé. Tupeparēpere, bahasase wiīsere miīwākōnūkora bahsape niīkāwarāti niīrō merā wehkieahēakārā niīwā.

Tohweaparā nīkā tuo. Behro naātiropure siagu, naā dahrasere yākūwū: Bahsase, Bahsese, gaapi sīrīse, pehksāre bahsaño gaapi sīrīño wehē, apheyeno naā dahrase duhā wehē kahtiwā ñawū. Ahte nūmūrīrēma añūrō ahpo keheā niīkamama.

Ahte nūmūrīre Kissibi kumu tihoro hegu kuūreserīñawū: Ahu dehro wehgu bahasari wiī werimū mūhō niīwū? Yuu tunikā niīwī:

Makū, wimū niīgū, muū yēkū ahkabire, tuowu. Doahrise Bahsese, bahsamōrīre gaapiwya, wēōpari puhtibue wewu. Behro

¹⁹ Saruapé em língua sateré significa casco de jabuti. Hoje a aldeia do Sateré mawé conhecido como Saruapé.

bukua siamiwũ ahtemakãrĩrẽ pehkasãtiro colombiapu heawu. Tohõ siagu yãwũ, marĩ ahkawerã, wiĩrã dihkarã, waikãrã niwĩwãta aherã mahsa kurari. Naãtiro siagu, naã ùkũsere tuowuta. Naã merã pahtu bahdinañogu. Tohpũ siagu ñawuta gaapi nũmũrĩ naã siĩrĩka. Mamũ niĩkũwũ, wuise marĩgũ. Ahtiro wehrã niĩka wegũno niĩwũ. Tohõ siaguta naã ùkũsere tuowuta, bahsesere. Siã kaributi toaheanũkãwũta wãmuyãpũre. Dahgu deseoro numiãti. Bhũku yũpakũ merã pahto bahã, mũrõrõ hũdinañogũ kuũ kihtiweresere tuodinañokũwũ. Behro pehkũ marĩ behro doegupũ, uhro dahrasiawuta. Tehkuseia, siaro wahro uhsa,niĩ wãkũwũ, tehgu ahtopũ dohkenũkãkati. Ahto siagu kumu mahkuta niĩwũ yua niĩrõ merã bahsesiakũwũ. Pehkãsãre, marĩ ahkawererãreta naã doatikã bahsekũwũ. Behro Tupepũma dihta sãrĩ bahsari pãrõ yũasa niĩ wãkũwũ. Tehgu bahsari Umũrĩ Diró Mahsa pihsuwũ. Tihi wiĩ pohpeapũre, yũu porãrẽ bahsabue weguti niĩse merã. Bahsari wiire miwãkõ nũkõwũ. Pehkasã yũure ñarã ahtirẽ bahsaño, naã baseokã behse. Wehri wiĩ wahwu mahkũ. Ahte dũporokãse bahsamorĩ, naã bukũrãpu naã wehkere. Ahtorema bahsari sumũto gaapidari ohtewũ. Arã mũkabirã merã gaapi siĩrĩ weakũ niĩgũ, bahsa naãrẽ wehẽ kahtigu wahro niĩwũ makũ. Arã mũkabirã dehrope miĩwãti niĩwãkũrã wãkũsama. Pehẽ niĩka miĩsa kihtiwerekea. Ahtokõrota muĩrẽ werebukureo keoguti. KISSIBI, 78 ANOS, 21.01.2018.

Kuũ Kissibi kumu ùkũsetikarota woanowũ ahtere. Pehẽ dusakamiwũ kuũ weresĩrise. Tehgu behrope añũro kuũ sãrĩña ahte kihtire, woatamũ yũusa, ahpetero niĩwãkũse wakati. Nirõkase kuũ yayosere. Dehrope ahte gaapi kahse, bahsaseturi kãse, kuũ weopeo siĩrĩse niĩtusawũ. Toho buipe kissibi ahkabi Taromũ-Kumu, ahpewĩ bahsariwiĩ. Kuũ peyãrã dihkãrã merã. Wirã ye bahsase, Dihkãrã naã bahsase, ahte minẽkiheã. Pehkãsã ahti pahtikãra niĩperã tohõ siarãrẽ bahsawia nũkaño wewĩ. Arĩ kerã kuũ põhtõrõ dahrawĩ, ahte wirãyere. Gaapiwyata bahsaño, kuũ dahresekarẽta duã naã pehkasãre tihĩ makãrẽ siarãrẽ. Naã pehkasarẽ nũkũpu miĩsariima pãku niĩwi. Tihma siaropũre, naãre nũkũkase ohkodari, ohkopurĩ, ohkonũkorĩ. Tehre weheresiaguti niĩgũ. Tohwedagu, naãpehkasãrẽ suori gaapi siĩrĩ naño. Wehsetire mahkã wahkaro niĩwũ. Tehgu, dehnro niĩ dahramitina ahte wirã porã ùkũsere

Figura 21: Kissibi gaapi siirigu kuũ tuoñasetise (O mundo imaginário de *Kissibi kumu*)

ahtopu burunūkārāma. Ahte gaapi yuu buese merā. Sirīñawū kuū yuu pahku ahkabi Taromūre. Dehro niī wākūrō merā bahassriwī miīwākō nūkō. Arārē pehkāsārē. Gaapiwaya bahsaño, naārē gaapi tiā wemitimū niī serīñawū. Tehgu ahtiro niī yutiwī:

Ahto buruheagu, yuukawegotiro niīkūmiwū, dahrase amasia karibukūmi. Bahsotikāñama, apheye yuu masīsere wehē ñōrō uasa niīse ahtikati. Tehgu pohtikarā yanūmū niīkā, makā dehkopu wēçopari puhtigu heawu. Toho yuu heakā, niīkū pehkaū yuutiro tuanūka serīñawī: - noōkū pohteriikū niīti muā?.. wiīrū niī ya, kihsa kūrpu wāmūña kuūpu. Toniīkā tuogu. Yuu merā dahrasītisari muā niīwī. Ahtore dahrase diasayukā. Waguti niībokowu. Ahpenūmū yuure yuu niīkaropu tūrūpu merā sāgu heawī. Tupema pohtepukurepu niukaro dahrasepea. Ahto niīña muūnūmo merā, ahperā amanemo sirīgu amaña niīwī yuure. Too niīka tuogu. Wākūbokatita yuu mami kuū nova ayrāopu niīsereta. Tehgu kuūre uoburoro uhsa niī uoburowu. Kuū merā bahsari miwākōnūkōwu. Ahtiro nuūkāwuma arārē pehkasārē marīye weñōāte wahroma. Toho niīra wehseri weē, ohtesere ohte. Tehe bukuakā pehru wehduhti siīrī niīkakūwū. Yoakā usa niī dhara wekabehro, pihtope dihta ohrā wehparā niīse tuowuta. Naā tohkārā nerēnu ūkūrī kura heawu yuukerāta. Dihta sērīgu heagu wewuya. Añūro pohteriwā yuure. Naā ūkūpeoro, yuu dehro yurusiasere werewu naārē. Yuu werepeoro, dihta ohrāti mūrē. Ahtirota dahragutima niī bahsari wiīre weya niīwāta. uhsā ahtokçarçaoea bahse wiīhserire dahrārāti niīwa. Ahtore pehkasā ahti dihta, hti pahti kārārē marī ñērātirāwe niīwā. Tehrā tupema pihtope piakeama, paihri wiī bahsari wewuma. Tihi wiī peorā pahrā pehkasārē pohteriwu. Bahsase bahsañōrā wehkūwū. Yoakādahra, behro yuu mami merā, ūkūseaheati. Duhkawakeaheatita kuū kerā ahpe wiī bahsari, yuukerā ahtiro wahteakāti, Tehgu ahtokāteropuma ahtope yuu merā kahrā merā dahra niīka. Mārī niīsetikarorota niīseti niīkama. Tehgu ahte ahkokāsere nūkāse, ohtese ñānūrū wehgu tehe merā bahseriko wehē doahtirāre bahse niīka. Tehguta ahtida gaapida ohtewuta. Ahto bahsari wiī sūmūtore.

Ahtida niĩ waiĩ gaapida. Kumuãrĩda naã bukurãpu naã purõ maĩkada. Ahtadareta arĩ muũkabi, pũrĩ mama wiatise pũrĩãkãre. Kãrĩguti suã yaguê, kãrĩãmuãwĩ. Kuũ niĩgũ yũre karĩrõpu wiolãore buaputẽ buesami niĩmũãwĩ. Niĩkã nũmũ pahku gaapi siĩrĩsirĩsa yuã niĩwĩ. Kuũ toho niĩkã yã. Gaapida aphpo wewu. Naĩkeakã sirĩnũkawuma. Keora wahkãwũ kũrẽ. Niĩkãrõrẽma añũro buaputẽ masigũ wawĩma. Kehro wehkãre, kioro kãsedadri niĩrõwe. Tehgu añũse kãhsere buegu wehsa mũã. Wereya naã pehkasa buererã ahtirota ùkũsa niĩ wereya. Ahtere wereguti niĩwãkũãpu murẽ. (TORÃMÛ,2018).

Ahtere, tuo ahtiro niĩ kihti werewĩ. Ahtipũrĩpu kũguti kuũ yure werekere. Tehgu kuũ yure wereke wehrorota woakãwu ahtipũrĩpu wãheatere.

Mamu deseagu gaapi siĩrĩrĩ mahsu

Ahtopũrema buahênũkãmita, mamũ dasea ya kurakũ Üremirĩ Sararó Bubera Porã, gaapi suori siĩrĩweguta. Tehgu ahtere ohaguti, dehro arĩ Bu'ú²⁰ (kumu), ahko niĩrĩma, kiihsa pohtepũ ahtiku. Ahto pahirima pu burunũkãgu, ahte kuũ, yêkũsumũãrẽ niĩstisere tuoku, ahtere: kumuase, bahsamõrĩ, bahsese (doatise ñanũrese), uhpũ hori naã bahsarã yãkũkere. Ahtere miĩwãkõgu ahtiro niĩsetikãrã parãmi niĩ yua ahko niĩrĩma kahrã. Tehgu yure were amẽsuowĩ kuũre sãrĩyãka. Yũũkerã tuokũwũ kuũ yaĩ parãmita niĩwĩkũ niĩ niĩwerekũwĩ yu pahku. Tehguta kũrẽ wiopesaro mera ñãã wekũ kãwũ kurẽ.

Niĩkãrõ pũrema Bu'ú kumu naã pehkãsa niĩgũ. Kuũ niĩrõkãse gaapi suori kuũ siĩrĩse masĩsĩrĩkãrẽ. Dehro wenoro merã ahte gaapire ahto payri mahkã dehkopũ pehkãsarẽ suori siĩrĩmitimũ niĩ wãkũuma. Tehgu kuũrẽ serĩya diokũrõ yuasa niĩ wãkũwuta. Tehere yũũ wãkũkere amã pehkasã naã ùkũse merã (Celeular) ùkũ dũhkayuwu. Dehro nũkãrimũ niĩ sãrĩñawu. Yũũ tunĩkãña ahti niĩ yũũtiwĩ:

Jaime Diakara, dũporopũ ponto de cultura yũũ coordinakatero yũũ xamã hestãtiro yũũ heakã. Yũũre ñawekũ, muũ yaiwa kura parãmeã kũ niĩ niĩwĩ. Tehgu muũ ahpeyeno masĩsĩrĩgu. Niĩkã gaapi wahro siĩrĩta muũ ñekũsumũãpũre muũ masĩsĩrĩsere sãrĩñãña niĩwĩ. Tehkã muũrẽ wererãsãma niĩwĩ. Tehgu niĩkãre

²⁰ João Kennedy Lima Barreto

kuhô. Tehêguta projeto social dahrârã yũre behsekarã niĩwãta. Pohterikãrã ye mahsîrã wahterota. Naãma yũre behsekãrã muũ dahrasere ñogusamũ niĩwãma. Tehê quarte feira niĩkama pinheiro heã obra behsewuma. Dehro wehgusariba niĩguma ahte gaapi wãkũkãti. Bukurãpuã niĩrã, ðaporopure pamũrĩ mahsa nũãtike wiiseripu. Tehê horitise dahri tuyãse dahrie puhtisere sêrĩparãba wãkũ. Tehê pure umukori ñekũ, umukori ñekõ, yũ ñekũsumũã wõakũ. yũ ñekũsumũã yawa. Yũ ñekũsumũã baya. Yũ ñekũsumũã kumuã. Yũ muũsa parãmi niĩ yũ. Ahtê arã pehkãsã ye mahkãrĩ siã weê. Ahte naã ye merã arte naã pihsusere marĩye merã ñogutiwe yũ. Ahtiro niĩguma gaapi wahropu puhtisãkeo siĩrĩwuma payroputa. Tihĩ woaku kionukũku. Noðkõrõmeta parĩma wuto. Pehkãsã yepe niĩkãma fuguete ohteputiro wehroto wahmawuto. Ahte omêdari horitise dahri. Pahrĩ makãtirota ñokãwũma ahti pahti niĩpetiro buãma wawuma. Ñiĩrã mahkãti buamakãti Yũ ñekũ dohnũkã tohõta buãwĩta. Buãguta ùkũwĩma: ñãñama parãmi niĩwĩ yũrema. Tehta weguti niĩ weyama niĩwĩ. Tohõ buhsepure wãsiãmakãwuma. Añu butiase buãmiwũ. Yũ desenhamasĩtirore tohõ wãsiãsubiamakã. Tõhõta uhpũ niĩ yatukũpu biasãwawu. Tehê pehtidiaro tuoñadikãwũ. Behro añurõ ahpo. Ahtiro wãme ohoguti niĩ ohwuma. Quarta niĩka wehku domingo niĩka wiayamũ niĩwãta. Ohõsameto segunda puta wiagutiya niĩwũ. Tehêrãta Mũkũ niĩkã (terça feira) niĩkãpu wiadutiwãta. Tihĩ yukaku niĩkã (fim de semana) niĩka miãwuma. Tehgu yũ (wehke añurõ wahkaro niĩwũ. Tehê gaapi siĩrĩgu ñnase omêdari niĩporo. Tuoña ñasedari niĩporo. Tohõpu marĩ pamũ muãtiputa. Marĩ ñekusumũaputa naã kahtise wiiseputa. Tehêdaripi sêrĩ weokeo. Arã suori sĩrĩgũ. Arãrê mahsãkurari kahrãre. Noõ wimarã pekasã numiãre suori sĩrĩgũ. Buhtiri kura kãrã, ñiĩrĩkura kãra. Arã mamaphia, numiã sũri sĩrĩgũ naã gaapi herimisedaripu weokeo. Añuse tuoñase. Ahte kãrako õpêko imĩso merã wekeodupo. Kãrako kumurõ merã diĩrãsamana. Ohpêkõ yawipu diĩsamana. Ohpêkõ wahripu tuoña dihrãsamana. Niĩkũporã

Figura 22- Bu'ú gaapi neê kũ siĩrĩkã bauâke (Primeira visão de Bu'ú no ritual de *gaapi*).
wehoro t̃oñadirãsamana. Tehê umuko ñekũ añuse t̃oñarãrê puhpirosato niĩ ahponukõ wehê
t̃oñawã noõwũ. (Bu'ú, 39 anos- data de entrevista -23.01.2018- horas 13:36).

Ahtiro niipeota nuūkō. Pehē niika miisato. Apeyere ahkoboati niīwī. Kuū gaapi sīrīnūkagū wehka quadrore yure ohwī. Muū buese merā ahtiro niī ūkūwī niī ñōña niīwī. Ahtiro buāporo kuūrē niīgū ahtodoka ñarāsa musa.

Ahto kuū wehkaberore ahpeye pehē horitise wehpuma. Tehêguta pehkasā naā kuūrē piikāre tehē horire wehresikūpa. Añuro wahrote gaapi hori. Gaapire sīrīdiokūrō yusa niipuma. Tohō nukākuma wākūma ahte nūmūrīpore gaapire pehkasāre suorī sīrīsiagu. Ahto gaapi sīrīsekāse makārīperema pehē makarīpore. Gaapi sīrīrārē tuoboka siasamikuma. Tehguta ahte nūmūrīrēma kolombia parēpehta siasamikuma, kumuasere ñakaseo nūkōsiaguta.

Atiro niī ñasa yua pahkase makarīpore gaapi sirirāre.

Ahtopore burūnūkārāma, arā wirā, dese naā masīse mera, naā ñekūsūmuā, naā pahkūsūmuā ūkūkā tuokārā. Ahtiro niipato, gaapi siire, ahtiro wehrā siirīpāna naā tuokārā niipā niirāpea. Tehrāta arā yukawerā wiirā wumatikasero buāpema (tupé) tehē gaapire suorī niī wehsama. Dohoari wahtoropema, mahsa ehkatire buāpema (Manaus). Arī dese makū Bu'ú kumu gaapire siirīsere wehwākō nūkowīma. Tehgu kuū pohtorō suorī siirī wehsetimima. Tehguta yuupema tuoñakāti. Dehro niīromerāma, gaapima siirīsariba arā, kehro wehrāta wehsabariba niī ñakūkāti. Ahti pairi mahkapu niirā dahrase marīkāma, ahte bukūrāpu naā yāyokerema. Pehkasārāma ahtiro niisetārā niī uhsa niirā wehsarine. Ahpetero wākūrā wesarine niikāti.

Yukawerā wiirātipē, wumatikasero buāpema (tupé) heāgu, ñawū. Pehkāse (Turistas), Mahkāse niisetisere ñorātirā ahpasiasē wiisere keorā (agencia de turismo). Naā tehre duakāra ñerārema. Tohpu niisama pohterikāra ahko niirīma kahrā wiirā niikā tuokārārēma. Tihī mahkā pehkāsa heakārema paiñukūrōākā wahpa ñebosa niirāmā. Gaapi noā siirīña siirīrārēma. keoro duporopu wehsetikaro wehtimi mirāma. Naā pehksārā tiānūākūma wewuā mūāwāma.

Tehguta tuowuta Bu'uma kumu wahgu weāpuma, tehgu gaapi siirī, mūrō wehseti niipuma niise tuowuta. Niika nūmū siawuta kuūtiropu niise wahkatita. Tehgu yure, maāpu bohkaheā, yure niīwī: *ñamiākā ñami, gaapi suorī siirīguti weāpu yuā niīwī, siagu wahsiri waya niīwīta*. Tohō kuū yure niikā tuogu, wākūkati. Ñagu wahro yusato niī wākūguma. Tihī nūmū kuū heōkanūmūrēma wawuma. Tehgu ñawū, kuū dahrasētisere. Yuu tuñarōpere, kuū gaapi ahpo wehkā ñaguno wahguti niirō mera wawu. Yuu tuoña ñasīrīkaro wehtiwī. Naā apohkepapu niitakaro niīwū. Naīkeakatikāma, heāwā gaapi siirīrā ahtikarā. Naā hearikura kuū mera kārārē, pehka sehduṭita, behro wiī sohpeṭopu, pairi pehkame wīādutiwī.

Naã gaapi siĩrĩrã heãpetikãña, naãrema pehkame sumũto nerẽnũdutiwĩma. Behro naãrẽ murõrẽ puhti buronũkõta. Kãrõ ùkũpeo buroõta. Murõre puhtiwiãta naã êkẽperiputa. Wehpeotanũkõ gaapire tiĩburuawĩma.

Ahtidari niĩpato niĩrõ marĩrõ ahte nũmũrĩ noõrẽ. Ahtiro werã siĩrĩse niĩpato niĩro marĩrõ. Buikãpero wehro wehkãwã. Bukurãpua kioro ahti kahtiridã, ahti uhpima dahpu (via lactea), ñaã tehpurema, ahtepoerita niĩma, ahte gaapidarita niĩsato ahte puerire siĩriãtema naã niĩ ahpokekãke wehro wenõña marĩwuma.

Tehgu wãkukati. Arãre niĩsama ahperãrẽ ahtiro wehrãti usãkẽrã niĩka. Niĩweto nãkũrã wehsama niĩse paĩro wãkũsetise wahkati yure. Keoro wãkũku niĩwũ. Niĩkãrã niĩwãna ahtorema gaapi siĩrĩta. Arã santo daime niĩ pihsu siĩrĩrã. Arãma siĩrĩrãma, naã tuoñasetiroma, siĩreseti wehsetirãma. Arãma naãrẽ naã siĩrĩse nũmũrĩrẽma. Pihĩ mũãkarã niĩwã. Naãtata gaapi wehke papurema o'omũãtusakarã niĩwãma. Ñakũrãma, naãmãrĩka gaapi siĩrĩmana, marĩkerãma. Gaapi siĩrĩsere wehro uhsa uhsãkerãma niĩ wãkũsetikãrã niĩwã. Tehrã siĩrĩ nũkãtusa kãrã niĩwãma.

Añurõ ñakasa nũkõkãrẽema arã pehkasã santo Dime siĩrĩsetiro wehro wehkãwãma. Yũu tuoñarõ kioro niĩsaritoma niĩ wãhkũkati.

Ahte gaapi kãhsere buẽgusa niĩ wãkũsetitikãti hopu. Niĩkãroma sãrĩña tuo woãkãtigu. Ahtokãterokãrãma gaapi naã siĩrĩserema, duhporokãrãpu dehro wehrã naãpua siĩrĩkũkerema. Tehro yureta puã turikãrõ ñapõtõ ùkũsema pãrĩtekãrõ wehka wahma. Bukurãturi kãhrõ, ahtokãtero kãrãpu deehro siĩrĩsetima. Dehrope ahponũkõrõ uamĩtima niĩ wãkũketise wahkama.

Añuse wehrãta wehma werãpea. Keoro ùkũse mera, tehe kihti buãmũãtikaro wehro duhsaro, kioro wehrãta wehguta wehmi niĩta bahsiowe.

Behro masãburi kura kãrãpu kioro miĩtirã miĩtibosama. Diasase nũmũrĩ' tuakeakãma. Ahteta niĩpato marĩ ye, marĩ kahtise pahtikãse. Niĩta basiosetise nũmũri niĩkãma. Dehro wahkã ahte buese, buerã woaseturi ahpetoro whtamũro, wehtamũ bohsa.

Duporo kãrapu gaapi siĩrĩkãrã pãrãmerãta, niĩsama niĩrãpea. Ahte gaapi kihti naã ñekũsumũã werekã tuokãra niĩsãmana. Ahte mahsa kurari gaapi siĩrĩ suori wehrã. Tehgu arĩ Bu'ure, kuũrẽ bahpatigu tuokuwũ. Gaapi siĩrĩrõpu heãpu yuã niĩkũwĩ. Añurõ wehpa suririmũ, niĩ wehrekũ mũãmiwũ kuũre. Kehro ñakãpema ñakũsiagu wehsapĩkũ. Niĩrõ wahsa ahtokãteropure. Tehgu ahtenũmũrĩma yũu wirã porã gaapi kãhsere bueguma. Arĩta niĩmi gaapire ahte mahkãrĩpure gaapi siĩmakusiagu. Niĩguma kuũ Bu're sãrĩñawuma kũrẽ. Dehro niĩ tuoñarõ merã gaapire siĩrĩnũkãrĩmũ? Tehgu kuũrẽ yũu sãrĩñakã, yũure ahtiro yũutiwĩ:

Wiímũ niĩgũpũ tuokũwũ. Muũ yai parãmi niĩkuta niĩmũ naã niĩka. Ahte yũu naã tohõniĩkã yũu tuoke wãkũke tihĩgu niĩkãkãtima. Tho wahkãrẽta, yũu pahko dihkõta. Tehgo koõ panũmũãtiro wahgo yũure miãkũwõ. Tohpũ siagu naã gaapi siĩrĩkãrẽ ñakũwũ. Bũkũama surara sãkãteroma. Yũureta yawapiritiropũ ohkãtiãta. Tohpũ yũu heãkã naã wiõ wiĩ, gaapi siĩri wehrã niĩwãta. Tohpũma yũre yawapiroma, mũrõ puhtokãti. Behro gaapi niĩkã wahro siĩrĩnõãnũkõ kãwũma. Tohpũ heãku yũu dahgũma. Yũu pahkore werewũta. Ahtiro yũure weãsã yawapiria niĩ weremiwũ. Tu'semeta tu'kãkati. Tehẽgota yũure ahkore siĩrĩ ehtoawedutimi wõhta. Wehmiwũ behropũ niĩkãwũma. Behro surara wiama. Ahto manauspũ buruguma. Ueapũ vestibulare vehguma yũuruãku niĩwũta. Ahte nũmũrĩrẽta, yũu pahku maloca bahsari pãgũwe niĩgu wehkũ wiĩta. Kũurẽ tihĩ wiĩre wehtamũrã mera niĩkũ yairo ahtiku niĩwũta. Niĩkãnũmũ yũure pihõma, parãmi. Muũ ahperota wãkũsetigu niĩmũ niĩ werewĩ ùkũwima. Ahtikũma yapare, mamapia waĩ gaahpidare siĩrĩrãsama yamãkãpũre niĩwĩ. Wahgũti niĩse duhtua yũuruãkãmikãti. Behro kũũro dahã mũãwũta. Dahmũheã wẽriãku niĩwũta. Niĩkãkũma berhota yũure santo Dime siĩrãtipũ miĩheãwa yũure. Tohpũ niĩku niĩwũta yawapairi kũũ niĩku niĩwĩ gahpi suori siĩrĩãkũpea. Ahti nũmũma siĩrĩtiwũ. Naã siĩrĩka ñããdi toawũ. Behrota pai do santo tiropũ heãwũta. Kũũtiroma gaapi siĩrĩwũma. ãrĩ ahã (ãguia) wehroto wũmakusiagũti niĩ wãkũrõ merã siĩrĩwũma. Ahto yũure parĩpeomakãti. Wehẽgũta wehtasa yũũma meõ sĩĩdiokũkutima niĩse wahkãtita. Ahtiro nũkawũ. (BU'Ú, 39 anos- data de entrevistado via celular -.01. 04. 2018- horas 09:30).

Figura 23: Bu'ú gaapi siĩrĩgu ñase (Visões de Bu'ú sob efeito do *gaapi*).

Ahtiro nĩ kuĩ yũare nĩ wehrekāma tuoma. Ahtiro nũkāparine wiĩmũputa ahtiro nĩĩgũno wahguti nĩise wahkũse mera bukuāparikũ nĩĩkçati. Dehroweguma ahtopere nĩa

kurema ahtiro weya niĩbumiparitoma. Niĩ yuu wākūdihríkura ya pehkasā yoaro kārā merapu ūkūña niĩkapetoro piħsubuāwuta. Yuu yuutikāma Bu'úña niĩku niĩwīta. Mūrē wehredukāku niĩpu yuu. Niĩ ahtiro niĩ werenukā diawīta:

Colombiapu heāwuta, tohōpuma kumuāwa, yaiwawa niĩ wākūro mera wamiwū. Tohō heāguma mēō tuheākākāti. Gaapi siĩsediakū mēta niĩkaro niĩwū yuu wākūke. Behtiro marīrō, suorō marīrō, numiā merā niĩkāmūā wehku niĩwu yuata. Kuū kumu ñakare yuu uhpū wahdari hūtiporo. Yaí kuū heripora bahseka behro niĩka. Mēō wehmakāpā mūā niĩwī yurema. Tehgu kumu yuure suorī gaapi siĩrīwima. Behro yuure ahte niĩto gaapi siĩrīrātirā wehtidare niĩ bahpakeowī. Tehgu yuu gaapi doasema māsītisa. Tehguma ahtopemama suorī gaapi siĩrīguma. Kumu Raimundo colombiakūhō tiropu heāku dahguma ahtiro bahsekā suorī siĩrīña niĩ kuū yuure werekere bahse wehtidare siĩrīmūāma. Tehrā yuutiro siārā niĩma pehksā umūā, nūmiā, niĩkarerāta pohtikarā siama. Numiāpe gaapi siĩrīsere niĩyuro nūkoma manauspema. Ahto São Paulopuma santo Dime niĩse duhtuā yuruāwa, naā surirārē bahse niĩka. Tehgu yuu kerāma siĩrī buhtiwama gaapima. Wiō peoseperema wākūguma (BU'Ú, 39 anos- data de entrevista no celular -01.04.2018- horas 10:15).

Tehro ahtoma dūporo kāsepū miĩmūātikāma. Yuu pahku yuure ahtiro niĩ werewī:

Mahkū, marī ñekusumūāpuā, ahte gaapi siĩrese nūmūrī dūporore naā añurō suokā wehketa niĩto. Tehrāra marīye mahkārīpuma. Numiārē naā yayoseta niĩrōwesa. Miriā turi porā kāhse niĩrōwe ahtea. Wiose ahti pahtikāse niāsere weneodupokaru niĩsa gaahpitua. Tehrā numiā gaapi siĩrīnūmūrē neē tuāsīmā. Tehrāta umūāta, gaapire pehērā waā, naāta dohke, naāta piowe wehkūpa. Behrope buāpāma gaapi doasibiosepea. Ahtokāteropuma ahte makarīpuma gaapi siĩrīrā, noō niĩrī nūmū, noō niĩrāma, arā nūmiāta siĩrī wehā ahpekamama. Tohō wehbutiakemata niĩmisa. Wiopesa mera, kioro puekuri wahsepure ñāāma. Siĩrīkūke niĩmisa mahkū. Naā kihti tuotikaro niĩrō, meō niĩse niĩroro niĩsetikama. Tehērotama ahperā noō niĩse bauākā, ahperā tohō

ũkũ mahtikã wehsama. Bahse wehtidarero marĩrõ, behtitimirã siĩrikã wehrãma ahte dohtise boakasãma. (DIAKURU, 2017).

Ahtiro niĩgũ yuu pahku Diakuru, niĩkaturi kahse mēhta niĩsa ahte gaapi ũkũse. Añuse kahse buarēse wehkã wahse niĩsa sõpu miĩhtikãma. Kehro wehkãrē kioro wahse niĩsa niĩgu tohniwĩ. Tehrãta numiã gaapi ahpose nũmũrĩrē, ñaduhtitikũparã, dehro wehrã niĩ ñarē, duhtire niĩrã ñaduhtitiparã, ñakoma dũhpo niĩse, dohkesekiase wehro duhti niĩse ñērĩ niĩrã numiãrē gaapi komũta mũã, wehkũsapana.

Yuu dũporo bueku ahtore niĩkũ dasei makũ, woaku niĩwĩ- *Yukũduka pohse nũmũrĩrē, gaapi niĩrĩbũkũrã diakũ amērĩ tiãbũro wehsama, numiã yãtiro.* (MAIA, GABRIEL SODRÉ. 2016 Pag. 58).

Kuũ pahku ũkũse tuoku, ahtiro niĩwĩkũ mũyēkũ, niĩkã tuhõ ahte dahrakũ niĩwĩ, kuũ ya kura kãse, miwãko nũkõku miĩtĩku niĩwĩ buesere. Nũmiã siĩritisma gaapire niĩgũ wehgu wehku niĩwĩ.

Ahto kãhtero ahte mahkãrĩpũma numiã gaapi siĩrĩrãno numiãma, dũhpoa niĩãse, tũoñasama. Ahperã numiã mēõ dihpetisama. Koo numiõta gaapi mahsũ niĩmĩsamo niõpea. Gaapi mahsũ pahkopũ, wiĩmũrē panũmũãre wiakaro niĩroma. Umũãma miĩwapakaroma, duhti wahro wehro wãkãpã naã numiãrēma.

Tehgu gaapi Bu'ú mera gaapi siĩrĩgorē bohka sēriñawũ: Mũhtã niĩti gaapi siĩriñako, dehro niĩro merã mũũ sirĩõti niĩrĩmũ?. Ahtiro niĩka, yũre wehroma:

Yuu Bu'ú merã gaapi siĩrĩgo, yuu pehẽ buego weẽ. Arã marĩrē kohterã mera. Ahpetero yuu ñekusumũã mera. Bu'ú mera siĩrĩgõ, kuũ ñanũrũrõpu iĩmũãyuã. Pehẽ buãkawũ. Neẽ yuu siĩnũkama, añurõ tũoñatikati. Pũrõ yuu bahsita wuise wahkati yũure. Itiati behro añuse buãkatima, yũure ñase yuu tũoñamũãke, pehtikãtikãtima. Siãpe merã yũma gaapire, masĩse miĩteseta niĩse wahkati. Tehgo niĩkãrõma gaapi siĩrikõma añuro tũoñasama. Tehro yũma gaapi siĩrĩrãma maã pãrĩkãrõ wehro niĩsa yũma niĩ wãkũsa. Tihĩmarēma, mahsarã wiopesase ñase, ahtimũkokãsere wiopesa ñaña niĩse niĩrowe ahte gaapi siĩrĩse. Dohatisere yũrokã, bahsase basesere añuse ñokã wehre wehse niĩrõwe. Tehro yũma pehkãsãpe niĩkama: Mestre dos mestres, professor dos professores. Niĩ ahte gaapi tõhta niĩ. (MIRIÕ, 27 anos entrevistado no dia 24.04.2018 às 14hs).

Ahtigo serīagu, kuū yuure wehregu, gaapi doasema moōsa yuu niīwī. Gaapire wehtidare bahsero diakū keosa niīwī. Tehorma kuū merā gaapi siīrīrā, ahteta yuāsa, ahtepere masīsīrīsa niī wākūkā buasere kiosamikū. Kioro tuoñakama buikāse ūkūsere mera naārē suori wehtidare kūmūrōrē ñadupo herisādupo wehma siīrī wehsamikū. Tehrama ahtopure gaapi sīrīrā, keoro wehbutiatisāmana. Naā bahsita gaapi pehrā wahâ, dohke, piowedio doasibio, doa niīmasa wehtima. Tehrotama añuro serīñadiokūrō wehro dūhsarowe, ahponūko wehsetiro uārowema. Ahtere bue, buediokūka wehkabero kioro gaapi siīrīse wahro wahbosama.

WEREPEO YAHPADARESE

Tuoña bue wākātigu ahtere ohapeoguma, maāma niñ ñowũ, uhsāma ahtirope niñbosato niñwũ. Tohō pūrīkārēma niñ wākūguma. Ahtere oha niñrō yuasa niñse wahakāti yure. Yuu buesere tehgu wirā porā kahtise turikārōrē ahte niñsa Gaapi siñrīse naā niñse. Tehēgu yuu masiñse pōtorō, kuũ yuu pahku werekere ohawu, piokeose niñwũ niñrōpea, añu niñkaro niñwũ añurō tuoña buhpipeakāpema.

Ahte buepeoguma neē niñpetise werepeo noōya marīrīwũ. Ahpeye ūkūse wewākōnowuta, behroma ūkūsetiatereta. Uanēmōkā, bue serīña nemōrō uāhoputa. Tehgu ohakātigu niñkare niñrōkāseta ohanowũ ahte gaapi turikāsere, kihtire, gaapi puhtisāsere/doasse, nimāsāse. Ahte niñpā wirāpōrāma wii dehkōkāse naā wiirā kumuā kahtise ahti pahti ohpukodari niñrō merā woanōwũ.

Gaapi buese kāse niñrokase, bahparitise dukawa ohanowũ, ahtiro niñsa usā wirā pōrāma. Kihti merā nūkā, kihti merātata niñsa gaapi puhtisāse doahse kerāta, ahti umuko pahtikārā niñmūtakarāputa naā miñwākō kahtisetike niñsato. Behro merā pamūrī mahsa merā ahti pahtipere miñwākō bureonūkōpana niñ ūkūseti usā wirā dihputiro porāma, umukori mahsama.

Uhsā wirāporāma umukori mahsama, ahte gaapi, wihōā uhsā ye kahtidari niñkūkeputa niñkaro niñwũ. Kioro ñakaseo nūkōkāre gaapi mahsata, wihomasata niñkara parā merā niñkarā niñ uksā. Tehguta ahte gaapidari kāhsere buepeogu, ahtirope niñsa niñwākūrō merā ahtore peosīrīgu wehmi.

Ahte wiirā porā naā ūkūseti arī Abe (muīpū) Buhpu (buhpo) umukori mahsa mahsamami sumūā niñsāmana. Gaapidari niñpetisere baurēkarā. Tehrāta bauri mahsa niñpana ahti umūse pahtipure. Kumuā niñ, yawa niñ, bayaroa niñ. Naātata pūrīrī mahsa dohōmamuā weēkūpana gaapi siñrīrāta niñ ūkūsetike, ūkūse kiose niñ ahtokāteropure.

Ahtere gaapi kāsere parā pehkāsā buere ohakāra ahtokāteropure. Pahrā mahsakuraritiro siarā, naā ūkūsetisere tuo wakākārā niñwā.

Tehrāta ō'ākū ye ohākāre wehro niñsetisere wehro ohāsitikākārā niñwa. Gaapi siñrīrā, wērīkārā wāhtiā merā ūkūra wehma, ahperota gaapire siñrīrā ñarō ehtoate kōñama niñ ohāte kūkārā niñwa. Gaapire tohō niñmase, pohtirikāra tohō siñrīpe māhkā wehro niñsetiro ohakākārā niñwā. Ahte gaapi kāhsere yuu bueguma. Yuu wākūsepure ahterema uhsā wiirā pōrā, umukori mahsa niñrāma. Pohtirekū wiirū mahkū niñrōrē ahtiro niñ wereguti niñkāti.

Ahperā sērīñabosama arī pehkāsū REICHEL-DOLMATOFF, G- El chaman y el jaguar, 1978, niñkārē, apapori kārātiropu siagū arā dasea pōra, ahpekurare kārātiropurema naā

gaapire siirirā wehse wahsetisere ohaku niīwī. Kuū ohakere ñapōtōma, ahtirope ahponūkorō yusa yuu pahkumerāma ūkūguma. Uhsa wiirā porā ahtokārāpea gaapire ūkūsetirāma ahtiro niīsetima niī oharo yusa niī tuoñawū.

Paīro wākūsetiro wahkati ahtere gaapituri kāsere ohagu. Ahte buhtikāti sirirōwe ari yuu pahku ahtere masīgū buku niīmima. Niīkānūmū kuū werigu ahtere añuse kuū merāta miīdiagusami, ahtopere ahte ūkūse buhtiarosa niī tuoñagū, tuoñarō mera oharo uhsa niīkati.

Niīkāroma pehkasā ye mera yuu buese ahtere masīgū wahgu wehsa. Naā wiirā kumuāgu wehgu wemisa yuu. Tehguma wākūkati, dehrope ahte yuu pohterikāra niīsetise buese mera buegu, yuu ohakere noāpere wehtamūrōsarito yuukawerārē niīkati.

Ahtokāteromama arā yuu kawererā wirāpora, pehē añusere, ohkobokātirā wehma: ahte wiirā ñemerī ūkūti, bahsamorī basabutiati, bahsesere bahsebutiati gaapi siiriserema wehbutiati wehma. Niīkanūma ahterema yuu wākūserema yuu mamisumūā, yuu pahku ahkibirā henū. Ahte niīpato marī ye kahtise pahtikāse. Ahteta niīpata ahtiro niīgū wahguti, ahtiro niīsetigu niīsīrisa yuu. Niirā naā bukurāpua kioke niīpato marī wiirā porāma. Niī wākūse wehwākōāti turi wahrose niī wākūsetise mera ohanowū ahti turire.

Ahteta niīapatoma, marīma niī herisānū hearāma, bahsamori wiisere miīwākō nukō, gaapidarire behsewe nukō, ohtesetirama. Añusere ahte gaapi kāsere miīburēō nukōrāma. Niīkā nūmū usa wiirā porā bauākātirima. Yusa ya kura kāserema añurōma ūkūsetirama duhtuanūkāheārā werāsama. Behropurema naā wiirā porā, wiirā ye kura kāsere ūkūserere bahsesere, bahsamorire masirā niirā tohatoma niīroma ūkūserere ohanowū.

Yuu diaku mehta, buese mera, ahtere pohtikārā kurari naā kahtise ūkūsetisere bautidiakāre wākūketiwu. Ahperā niīmata, pohtirikārā wiorā: dasea, wiirā, diīkārā, pawarā, koōrēā, behkārā, bareā, ahpe kura kāhrā niīburosama. Arā niīma, naākerāta paīro wākūsetirāta, yoawa naākērārē. Pehku marī yuru naā bahsita nerēnūma, dehropeta marirē, marīyere miībaurēōnūkorō uamititoma naā ūkūrō.

Wiorā Foirnkārā niīkārā, niīkārō niirāpu naāre suori miīmūtāgu, naā mera ūkūrā dehrope marirē ahte marī ye masākurari kāhse ūkūsetisere dehropema marirē, miīmorōpeoro yuāmititoma niī ūkūkāhtiro yoawa. Tehrama, makā dehko, pairi wiī bahsariwi miwākonūko pahrā pohtirikārā kurari neōkū naā ūkūātiwiire. Tihi wiī werama ahtiro niīseti, wehsetikūpana marī ñekūsumūā ahti noō wiī pohpeapure. Ahte bahsamōrī bahsa, po'ope, amerī ūkūse dukayu wehkūpa niirātirā niī ñorātira wehkarā niīwā. Tehrāta niīpetise mahsa kurarire nēōkū. Pehkasā, pohtirikārā masiirāre. Nohpe nukāsari uhsa. Uhsā ye masisere wiīmarārē wepeorātirā. Pahrā nerēkiarā, pehkasā wiorā mera, naā merā nerēnū, pohtirikārā ye buese wisari yusa niī sērīkarā niīwa. Kioro whakro niīwū. Pehē maharīma wiīmarā buese wiiserima

keosama. Naã ya kurari kãsera tuo, oha. Naã pahkusumãa bahsape ñaã, kihti tuo wehsi wiseri tohãpama. Wiimarã diakũ mehtama, buese toãkãpama. Niiperitirẽma, mamapia, bukũrãre wãkũse puhpikãpama.

Ahte niĩ marĩ ye añuse, niĩsetiseta niĩpa niĩ ñasãma niĩkarõpumama. Teherama uhsãkerãta, pehkasã ye buese wiiseri, buerama, naã aphperã pohterikãrã niĩtiã buekẽpure, buerema. Ahtirota niĩparariba niĩse wãkũse wahkatima. Naãpea naã ñakere, ahtiro werãwehtuma niĩ ohatusakarã niĩwã. Seriiña wehrãta, tuorama kumu niĩsere tuorãkerãta ahtirota niĩtusagu wehtusami niĩ ohatusakãrã niĩwãta. Ahtere ñawãtirama, mekãpe marĩyere duporokaseperema, bukurã tuoña ùkũsetikerema, bukurã ya turikãserema wãmepeosere bue oharo wama. Ahti pehkasaya wiikare, pohpeapure. Tehere ahperã marĩrẽ ñarã, mehkã tuoñasetirã, mehkã niĩsetise wãkũrã niĩmana niĩ wiopesaro mera ñarãsamama. Ahte marĩ yere marĩ dohkesãnũkã ùkũkãrema niĩnowũ.

Ahti pehsaya wiikarema. Teherema pohterikãra ye bueri kura mera, buãkama. Paĩri sohpema bahsari wiire pãrĩrõ wehroto pãrĩ wuma. Naãpea naã pohterikãrã merã buerã warãti, naã masĩsere. Tehrãta naãrẽ wehtamũrã wahrãti niĩse merã ahtikãrã niĩkarã niĩwãta.

Naãmerã nerẽnũ mũãrãma, naã buekere, amerĩ wehre dukayukãre. Pehẽ pohterikãyere ahtokãrã yere, ahperokãrã yepure naãma miĩnekũrãma. Ahtokãrãpe ahtiro niĩsetiwãna. Naãyere ùkũrã, sõõpu neẽnũkãkẽpure werã ahtiro weresetiwã niĩñomũãwã. Ahterema naã ùkũsere tuorãma. Asio añubutiario ùkũsetimana. Niĩse wahwu. Tehrã yuu merã karã bahparitirã deseã porã naãyere ohanukã wãma. Naã pahkusumũãrẽ seriña ahte murõpu ùkũsetisere, kihti ùkũsere, bahsamorĩ kahsere, seriña ohakukãkã wãma. Ahperope wahsũserema miĩwãkõkãti ùkũse buãwãkãtiro wewuma. Yuu wirũ mahkũ ñakãrema nũkãke dusãheãkeawuma. Dehrowe ùkũsere bohkararina arã kumuã, baya, yaiwa. Niĩsepe duhsawuma. Tehgu ahpeye ùkũsre miĩtiro wãsata niĩgũ gaapi turi kãse ùkũserema miĩwãkãtiwu yuãma. Tehgu gaapi bauãke hihtire, gaapi puhtisã doaserema. Ahtro wehẽ siĩrĩsetipana niĩserema yukerã seriñanwũ yuu pahku ipy tuõñarĩ kumu Diakurure.

Teherema pohterikãra ye bueri kura, yusã merã ùkũsere bahpatirãma. Mũusa yerema ahtiropepa ùkũsetiyama. Ahtoberema ahtiro diakũ ùkũ nũkãkãñama niĩ werekaseowã uhsãrẽ. Tohõ niĩka tuoguma ahtiturirema, yuu ohake kãrõ wiirã porã wãkuse, ùkũse gaapi kãhse masĩserema. Ahte buese merã ahtiro wetamũgutima, arã pehkasã buerãkerama naã ahtirope niĩmiparine niĩ wãkũãto niĩgũma miĩti tuñanũkõgũ ohãgu wewu. Dehro niĩsepe niĩrõ niĩsato ohãgu ohasasa yu. Ahte pohtirikãrãre buesepema. Dehro niĩ wehtamũgu wehẽgusa yu ahti wiĩ kumuãrĩ pehkasã yawiipema.

POHTERIKĀRA NIĪSETISE BUEKARĀ

AZEVEDO, Dagoberto Lima. Forma e conteúdo do *bahsese* Yepamahsã (Tukano). Fragmentos do espaço Di'ta/Nhk (terra/Floresta). 2016. 110 f. Dissertação (Mestrado em Agronomia Tropical) - Universidade Federal do Amazonas, Manaus, 2016.

BARRETO, João Paulo Lima. 2013. Waimahsã: peixes e humanos. Um ensaio de Antropologia Indígena. Dissertação (Mestrado em Antropologia Social), Universidade Federal do Amazonas, Manaus-AM.

DIAKURU (Américo Castro Fernandes). 2006. BUERI KĀDARI MARĪRIYE: Os ensinamentos que não se esquecem. São Gabriel da Cachoeira Amazonas, AM: Federação das Organizações Indígenas do Rio Negro – Coleção Narradores Indígenas do Rio Negro, vol.8.

DIAKURU (Américo Castro Fernandes) & KISIBI (Dorvalino Moura Fernandes). 1996. *A Mitologia Sagrada dos Desana-Wari Dihputiro Pōrã*, UNIRT/FOIRN, Amazonas.

FERNANDES, Américo Castro; FERNANDES, Dorvalino Moura. 1996. *A mitologia sagrada dos antigos Desana do grupo Wari Dihputiro Pōrã. Igarapé Cucura* : Unirt: São Gabriel da Cachoeira : Foirn.

LANA, Luis. 2012. *Antes o mundo não existia: a mitologia heróica dos índios Desâna*. São Paulo: Cultura. Umúsin Panlōn: KENHĪRI, Tolamã.

MAIA, Gabriel Sodr . 2016. BAHSAMORI. O tempo, as esta es e as etiquetas sociais dos Yepamahsã (Tukano). Disserta o (Mestrado em Antropologia Social), Universidade Federal do Amazonas, Manaus-AM, 2016.

REICHEL-DOLMATOFF, Gerardo. 1968. *Des na: Simbolismo de los indios Tukano del Uaup s*, Universidad de los Andes, Bogot .

_____. 1978. *El cham n y el jaguar - estudio de las drogas narc uticas entre los  ndios de Col mbia*.

REZENDE, Jo o Rivelino. 2012. Forma o e transforma o de coletivos ind genas do noroeste Amaz nico: do mito   sociologia das comunidades. Manaus, disserta o de mestrado/PPGAS – UFAM.

RIBEIRO, Berta. 1995. *Os  ndios das  guas pretas*. Edusp/Cia. das Letras, S o Paulo.